

Eoa kai Esperia

Vol 8 (2012)



ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΝΕΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου, Νικόλαος Γ. Μοσχονάς, Σέργιος Ν. Μοσχονάς, Αγγελική Παπαγεωργίου, Νικόλαος Γ. Μοσχονάς, Ειρήνη Χρήστου

doi: [10.12681/eoaesperia.20](https://doi.org/10.12681/eoaesperia.20)

To cite this article:

Μπόμπου-Σταμάτη Β., Ντούρου-Ηλιοπούλου Μ., Μοσχονάς Ν. Γ., Μοσχονάς Σ. Ν., Παπαγεωργίου Α., Μοσχονάς Ν. Γ., & Χρήστου Ε. (2013). ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΝΕΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ. *Eoa Kai Esperia*, 8, 409–434.
<https://doi.org/10.12681/eoaesperia.20>

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΝΕΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

Σπύρου Χρ. Καρύδη, *Ο Κώδικας του ιερού ναού Αγίου Ελευθερίου Κέρκυρας*, Κέρκυρα 2007, σελ. 403.

Ο δρ. Σπύρος Καρύδης, θεολόγος-ιστορικός, δεν είναι η πρώτη φορά που παρουσιάζει εργασίες σχετικές με την εκκλησιαστική ιστορία της Κέρκυρας. Έχει ιδιαίτερα ασχοληθεί με τις ορθόδοξες αδελφότητες και τους συναδελφικούς ναούς της, με τον αστικό χώρο και τα ιερά (16ος αι.), καθώς και την εκκλησιαστική γεωγραφία της νήσου.

Στην εργασία αυτή δημοσιεύει τον Κώδικα της εκκλησίας του Αγίου Ελευθερίου της Κέρκυρας, όπου καταγράφεται η ιστορία του ναού από τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αι. και φθάνει σχεδόν ως τις μέρες μας. Ο σ. στον πρόλογο, αναφερόμενος στη σπουδαιότητα του Κώδικα που δημοσιεύει, επισημαίνει ότι, εκτός από την ιστορία της εκκλησίας παρακολουθούμε και τη λειτουργία και τις δραστηριότητες της κτητορικής αδελφότητας του ναού, καθώς και τη λειτουργία του συναδελφικού θεσμού στην Κέρκυρα. Παρατηρεί ότι *ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της αδελφότητας, ή οποία εμφανίζεται ως ή θρησκευτική έκφραση της συντεχνίας των «αργαστηριαίων τον φαουλάρικων»... και ή συσχέτιση της συντεχνιακής δραστηριότητας με τη θρησκευτική, καθιστούν τόν Κώδικα χρήσιμο εργαλείο για τη μελέτη της λειτουργίας του συντεχνιακού θεσμού στην κερκυραϊκή έκδοχή.* Ο Κώδικας παραδίδει ποικιλία κειμένων εκτός από τα πρακτικά των συνεδριάσεων της αδελφότητας, όπως αντίγραφα συμβολαιογραφικών πράξεων, επίσημων εγγράφων της διοίκησης, αναγραφή της περιουσίας του ναού, διακανονισμούς, συμφωνίες και μια ολόκληρη σειρά από ενδιαφέροντα στοιχεία.

Η εργασία αποτελείται από δύο μέρη. Το Α΄ Μέρος τιτλοφορείται: *Ο ναός και η συντεχνιακή αδελφότητα* (σελ. 15-68) και διαιρείται σε τέσσερα κεφάλαια. Ο σ. παραθέτει αναλυτικά το περιεχόμενο του Κώδικα που αναφέρεται στην ιστορία και λειτουργία του ναού, όπως προκύπτει από τις καταγραφές εκεί των πράξεων και των γεγονότων. Ελέγχει και συμπληρώνει τις πληροφορίες από έρευνα στο Αρχείο της Κέρκυρας. Στις υποσημειώσεις παραθέτει τα σχετικά κείμενα, κυρίως νοταριακά, στα οποία αναφέρεται ο Κώδικας.

Το Κεφάλαιο 1. *Ο ναός* (σελ. 17-39). Η ιστορία του ναού του Αγίου Ελευθερίου της Κέρκυρας αρχίζει το 1700, όταν η Θεοδωρέλα, κόρη του Νικολάου Βερβιτσιώτη, *θείω ζήλω κινουμένη*, αποφάσισε να μετατρέψει το

οπίτι της κοντά στη Σπιανάδα, σε εκκλησία αφιερωμένη στον Άγιο Ελευθέριο και την Αγία Αννα, με την άδεια των πολιτικών αρχών και της εκκλησιαστικής αρχής, του Μ. Πρωτοπαπά της Κέρκυρας. Το 1714 η Θεοδωρέλα αποφάσισε να καταστήσει το ναό συναδελφικό και απευθύνθηκε στη συντεχνία των *ἀργαστηριαραίων*, η οποία αποδέχτηκε την προσφορά. Έτσι, στις 30 Αυγούστου του 1714, 32 μέλη της συντεχνίας συγκεντρώθηκαν και αποφάσισαν να *στίσουν μιά σκόλα της άρτες τους* αφού *κάθε άρτε είχε τη σκόλα της*. Αποφάσισαν δηλαδή τη σύσταση μίας *αδελφότητας* και με την ίδια πράξη όρισαν έξι αντιπροσώπους, στους οποίους ανέθεσαν να παραλάβουν τη δωρεά του ναού από τη Θεοδωρούλα. την *κτητόρισσα*, με εκείνους τους όρους που θα τους φαίνονταν αρμόδιοι, καθώς επίσης να εντάξουν στην αδελφότητα όσα μέλη της συντεχνίας το επιθυμούσαν. Μία ημέρα αργότερα (31 Αυγούστου 1714) ο νοτάριος Ιωάννης Τζαγκαρόλος συνέταξε την πράξη της συμφωνίας, με την οποία η Θεοδωρούλα δώρισε την εκκλησία και σημαντικά περιουσιακά της στοιχεία. Κατέστησε τους εκλεγμένους από τη συντεχνία αντιπροσώπους *αδελφούς και νικοκρηούς* στην εκκλησία, για να συστήσουν μια αδελφότητα και όρισε να είναι μέλος τόσο η ίδια όσο και *εκείνοι που ήθελαν γραπτή δια αδελφύ από την άνωθεν άρτε*. Όρισε επίσης ισόβιο εφημέριο της επιλογής της και καθόρισε τις υποχρεώσεις του. Στην ίδια πράξη περιέλαβε και κανονιστικές διατάξεις και δεσμευτικές ρήτρες που δέσμευαν τη συγκροτημένη αδελφότητα του ναού. Μετά τη σύνταξη της πράξης ακολούθησε η διαδικασία της πιστοποίησης της δωρεάς. Η αδελφότητα προχώρησε στην υλοποίηση των υποσχέσεών της προς τη δωρήτρια. Όρισε την *σκόλα των αγίων* και έγιναν επισκευές και ανακαινίσεις στον ναό, δεδομένου ότι υπήρχαν ελλείψεις και έπρεπε να συνεχιστούν ακόμη και οικοδομικές εργασίες. Αξίζει να σημειώσουμε ότι η μορφή του ναού το 1718, έχει διασωθεί στην εικόνα που κοσμεί το εξώφυλλο του βιβλίου. Πρόκειται για έργο του ζωγράφου Κωνσταντίνου Κονταρίνη και αναφέρεται στο θαύμα της διάσωσης του γιου του. Σχετικά με τις συμφωνίες με τους τεχνίτες για τις σχετικές εργασίες, ο σ. αναζήτησε τα πρωτότυπα στα νοταριακά βιβλία της εποχής από όπου προέκυψαν ενδιαφέροντα στοιχεία και λεπτομέρειες που επιδέχονται *πολλαπλές προσεγγίσεις*, δεδομένου ότι καλύπτουν ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, από το 1718 ως το 1947. Στο τμήμα μάλιστα που αναφέρεται στην εικονογράφηση της εκκλησίας, καταγράφονται λεπτομέρειες, όπως ποιες εικόνες έγιναν και πότε, από ποιους ζωγράφους, σε ποια ακριβώς εποχή. Επίσης, πώς ελήφθησαν οι αποφάσεις από το Συμβούλιο, πώς αντιμετωπίστηκαν τα έξοδα. Ένας σημαντικός αριθμός πληροφοριών αναφέρεται στον ζωγραφικό διάκοσμο του ναού από το 1765, όταν ολοκληρώθηκε η ανακαίνιση. Το τελευταίο τμήμα αυτού του κεφαλαίου αναφέρεται στη «λατρευτική ζωή» και τα ιερά λείψανα που

φυλάσσονται ως σήμερα στο ναό. Πληροφορίες για τις τελετές και τις εορτές, για τις συνήθειες που επικρατούσαν κατά την εορτή του Αγίου και τις άλλες καθορισμένες υποχρεώσεις των αδελφών, όπως οι προσφορές και οι *συννηθισμένες λουμινάριες*. Παρακάτω, από πληροφορίες του Κώδικα και από άλλες πηγές που ερεύνησε ο σ., έχει συντάξει τον κατάλογο των ιερών που ιερούργησαν στον ναό από το 1714 ως τη σύγχρονη εποχή. Αναφέρονται επίσης στοιχεία και για τα μετόχια του ναού.

Το Κεφάλαιο 2 (σελ. 40-68) αναφέρεται στην αδελφότητα. Για τη συγκρότηση, τη σύνθεση και τη λειτουργία της ο σ. παραπέμπει σε παλαιότερη εργασία του για τις ορθόδοξες αδελφότητες στην Κέρκυρα. Εδώ αναφέρεται διεξοδικά στο καταστατικό και στη σταδιακή συμπλήρωσή του με νέες διατάξεις. Μετά την ψήφισή τους ακολουθούσε η αίτηση για την επικύρωσή από τον Γενικό Προβλεπτή, ο οποίος διέτασσε και την εφαρμογή τους. Το σύνολο αυτών των αποφάσεων, ψηφισμένων και εγκεκριμένων, αποτελούσε τα καπίτολα της μαρέγολας ή *maregola* (γρ. *mariegola*) της αδελφότητας. Καθοριζόταν εκεί ο τρόπος της εκλογής της διοικούσας επιτροπής, η διάρθρωση και τα αξιώματα των μελών της. Από τον Κώδικα έχουμε πληροφορίες για τη λειτουργία της αδελφότητας, για τα προβλήματα που ανέκυψαν και τις λύσεις τους. Η λειτουργία της αδελφότητας κατά τον 19ο αιώνα ακολουθεί τον τρόπο λειτουργίας των υπολοίπων αδελφοτήτων, όπως αυτή ρυθμιζόταν από τα πολιτειακά διατάγματα. Για την εποχή αυτή το περιεχόμενο του Κώδικα είναι περιορισμένο. Μετά το 1825 δεν υπάρχουν πληροφορίες για τον ναό και την αδελφότητα. Το Δεκέμβριο του 1825 ο ναός έχασε τον συναδελφικό χαρακτήρα του και έγινε ενοριακός (φ. 133r). Το τελευταίο μέρος του κεφαλαίου αναφέρεται στις φροντίδες της αδελφότητας για τα οικονομικά κυρίως του ναού και την οικονομική διαχείριση της περιουσίας του: τις δωρεές της *κτητόρισσας-δωρήτριας* Θεοδωρέλας και εκείνα που περιήλθαν στο ναό σύμφωνα με τη διαθήκη της. Σε αυτά πρέπει να προστεθούν και οι δωρεές των πιστών μελών της αδελφότητας. Η περιουσία της εκκλησίας κατά τον 18ο και 19ο αι. υπήρξε μέτρια. Οι αλλαγές στη διαχείριση των εκκλησιαστικών εισοδημάτων, στις αρχές του 19ου αι., επηρέασαν και την αδελφότητα του Αγίου Ελευθερίου. Το κεφάλαιο κλείνει με τις πληροφορίες από τον Κώδικα σχετικά με τους εφημερίους του ναού: τον τρόπο εκλογής τους ανά διετία και της αμοιβής τους. Η καταγραφή των κινητών πραγμάτων της εκκλησίας που παραδίδονται κάθε φορά στον νεοεκλεγέντα ιερέα, η *κονσένια*, δίνει την εικόνα της κατάστασης του ναού. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πληροφορία για την κατασκευή της *σκόλας*, του λαβάρου με το οποίο μετείχε η εκκλησία στις δημόσιες τελετές, η κατασκευή και η αγιογράφηση της οποίας αποτέλεσε μία από τις πρώτες φροντίδες της αδελφότητας. Αργότερα μετά τη φθορά της, κατασκευάστηκε καινούργια, η

οποία σώζεται ως σήμερα στον ναό.

Το Κεφάλαιο 3 (σελ. 59-68) αναφέρεται στη συντεχνία που παρέλαβε τον ναό από την δωρήτρια και από την οποία προέκυψε η αδελφότητα. Από το 1641 απαντά στις πηγές ως συντεχνία των *ἀργαστηριαρέων τῶν φαουλάρικον* ή *ἀρτε των καζαρόλων*. Πρόκειται για την συσσωμάτωση των παντοπωλών και των τυροπωλών. Ο σ. καταγράφει εδώ τις πληροφορίες που προκύπτουν από την μελέτη του περιεχομένου του Κώδικα και αποκαλύπτουν τις σχέσεις της συντεχνίας και της αδελφότητας, τις δεσμεύσεις και τις υποχρεώσεις τους.

Το Κεφάλαιο 4 (σελ. 69-71), ο *Κώδικας*, αποτελεί την παρουσίαση του χειρογράφου. Προτάσσεται η παλαιογραφική περιγραφή του και ακολουθούν τα εκδοτικά, οι αρχές που τηρήθηκαν κατά την έκδοση. Επισημαίνεται από τον σ. ότι αναζητήθηκαν στο Αρχείο Νομού Κέρκυρας τα πρωτότυπα των νοταριακών πράξεων που αναφέρονται στον Κώδικα και έγινε παραβολή των κειμένων.

Το Β' Μέρος του βιβλίου παραδίδει *Το κείμενο του Κώδικα* (σελ. 75-361). Μεταγράφεται και δημοσιεύεται ολόκληρο το περιεχόμενο του Κώδικα (φφ. 378) Οι πράξεις έχουν στιχαρίθμηση κατά σελίδα και στο περιθώριο αναγράφεται ο χαρακτηρισμός τους από τον σ. Στο κάτω μέρος της σελίδας δημοσιεύονται τα σχόλια. Οι περιλήψεις, που στην έκδοση του κειμένου υπάρχουν στο περιθώριο κάθε πράξεως, όπως αναφέραμε, δημοσιεύονται και μετά το κείμενο, χωριστά σε κατάλογο, με χρονολογία για κάθε έγγραφο και ένδειξη του φύλλου του κώδικα όπου απαντούν. Το *Γλωσσάρι* που συνοδεύει την έκδοση διευκολύνει τον αναγνώστη για τις άγνωστες η λιγότερο γνωστές λέξεις, πολλές ιταλικά η βενετικά δάνεια. Ακολουθεί *Ευρετήριο ονομάτων, Βιβλιογραφία και συντομογραφίες*. Την έκδοση συμπληρώνουν *Πίνακες*, επιλεγμένες φωτογραφίες από το χειρόγραφο.

Η έκδοση του *Κώδικα του ιερού ναού Αγίου Ελευθερίου Κέρκυρας* είναι εντυπωσιακή και για την εμφάνισή της: το μεγάλο σχήμα της, την ωραία εικόνα του εξωφύλλου και το οικόσημο της κτητόρισσας Θεοδωρούλας στο οπισθόφυλλο. Πρόκειται για μία εργασία επίπονη, τόσο για την μεταγραφή και έκδοση ενός ογκώδους χειρογράφου (φφ. 367), όσο και για την ερευνητική προσπάθεια του σ. που συμπληρώνει το έργο. Το αποτέλεσμα άξιζε τον μόχθο. Δεν είναι άλλωστε η πρώτη φορά που ο δρ. Σπύρος Χρ. Καρύδης μας δίνει δείγματα της επιστημοσύνης του και έργα-προϊόντα της ακαταπόνητης ερευνητικής του προσπάθειας. Χαίρομαι που είχα την ευκαιρία να παρουσιάσω και αυτή την εργασία του Σπύρου Χρ. Καρύδη και να γνωρίσω τον Κώδικα του ιερού ναού του Αγίου Ελευθερίου της Κέρκυρας με το ιδιαίτερα ενδιαφέρον περιεχόμενό του.

N. Coureas, *The Latin Church in Cyprus, 1313-1378*, Cyprus Research Centre, Nicosia 2010, σελ. 550.

Η μονογραφία του κ. Νικολάου Κουρέα για τη θεσμική ιστορία της λατινικής εκκλησίας στην Κύπρο κατά τον 14ο αιώνα αποτελεί συνέχεια της μελέτης του για την λατινική εκκλησία από το 1195 έως το 1312 που δημοσιεύθηκε το 1997. Καλύπτει την περίοδο από το 1313 έως το 1378 που σηματοδοτεί το τέλος της βαβυλώνειας αιχμαλωσίας της παπικής εκκλησίας στην Avignon και την αρχή του παπικού σχίσματος (1378-1417), όπως και την παρακμή του βασιλείου των Λουζινιάν στην Κύπρο και την γενοατική εισβολή στην Αμμόχωστο (1373-1374).

Η μελέτη αποτελεί συμβολή για την λατινική εκκλησία στην Κύπρο τον 14ο αιώνα και δίνει σφαιρική εικόνα της κατάστασης που επικρατούσε στη δυτική Ευρώπη και την Μεσόγειο αυτή την εποχή. Στηρίζεται σε πρωτογενές αρχειακό υλικό (παπική αλληλογραφία, αφηγηματικές πηγές) και σε δευτερογενή βιβλιογραφία καλύπτοντας ένα σημαντικό κενό στην υπάρχουσα βιβλιογραφία για την λατινική περίοδο της Κύπρου.

Η παρούσα εργασία των 550 σελίδων αποτελείται από εισαγωγή, επτά κύρια κεφάλαια, που καλύπτουν τον 14ο αιώνα στην φραγκοκρατούμενη Κύπρο, επίλογο, γενικό ευρετήριο και βιβλιογραφία πηγών και βοηθημάτων. Ο συγγραφέας γνωρίζει πολύ καλά την περίοδο της φραγκοκρατίας στην Κύπρο και ιδιαίτερα της λατινικής εκκλησίας και σε επτά άρθρα δομημένα κεφάλαια δίνει σαφή εικόνα της παπικής πολιτικής στη Δύση και την ανατολική Μεσόγειο την ιστορική αυτή περίοδο.

Συγκεκριμένα στο πρώτο κεφάλαιο (σελ. 23-96) ο συγγραφέας πραγματεύεται την πολιτική της παπικής εκκλησίας στη διεθνή σκηνή και ιδιαίτερα τις σχέσεις της με την λατινική εκκλησία στην Κύπρο και την τοπική κοινωνία. Μέσα από πρωτογενή αρχειακή έρευνα (παπική αλληλογραφία) αναφέρεται σε παροχές προνομίων, σε διευκολύνσεις ή παραχωρήσεις σε βασιλείς ή μέλη της βασιλικής οικογένειας (όπως επιλογή εξομολογητή), αλλά και σε χορήγηση αδειών γάμου σε ευγενείς της Κύπρου, που συνδέονταν με συγγενικούς δεσμούς, με την ευλογία της εκκλησίας (λόγω *paucitas nobilium*). Σε γενικές γραμμές κατά τον 14ο αιώνα η παπική εκκλησία διατηρούσε καλές σχέσεις με την λατινική εκκλησία της Κύπρου και τους Λουζινιάν, αλλά και τις άλλες κοινωνικές ομάδες όπως τους εμπόρους για τη προώθηση των συμφερόντων τους. Έτσι λατίνοι ευγενείς παραχωρούσαν γαίες στη λατινική εκκλησία και οι Λουζινιάν διατηρούσαν καλές σχέσεις με τα επαιτικά τάγματα (Δομινικανούς, Φραγκισκανούς), ενώ χρησιμοποιούσαν Λατίνους εκκλησιαστικούς σε διπλωματικές αποστολές. Όπως προκύπτει λοιπόν οι Λουζινιάν επωφελούνταν από την παπική εύνοια και

η προσπάθεια της παπικής πολιτικής ήταν να υπερασπίσει την Κύπρο, τελευταίο σταυροφορικό προπύργιο στην ανατολική Μεσόγειο, αλλά και τις άλλες λατινικές δυνάμεις, όπως τη Γένουα, τη Βενετία, το βασίλειο της Γαλλίας, της Αραγωνίας και το βασίλειο της Αρμενίας που έσβησε το 1375, ένα χρόνο μετά την εισβολή των Γενουατών στην Αμμόχωστο προωθώντας έτσι την παπική πολιτική στο διεθνές διπλωματικό προσκήνιο.

Στο δεύτερο κεφάλαιο (σελ. 97-179) ο συγγραφέας προσεγγίζει το ρόλο της παπικής πολιτικής και τη συμμετοχή της λατινικής εκκλησίας της Κύπρου στο σταυροφορικό κίνημα (*passagium generale*), το οποίο διατηρείτο ζωντανό όλο τον 14ο αιώνα. Όπως προκύπτει η παπική δράση είχε μεταφερθεί στο Αιγαίο, που κινδύνευε από τις πειρατικές επιδρομές των τουρκικών εμιράτων, ενώ η λατινική εκκλησία της Κύπρου αναλάμβανε να χρηματοδοτεί ναυτικές επιχειρήσεις με την ενθάρρυνση του Πάπα και τη συμβολή των Λατίνων ηγεμόνων και εμπόρων για την καταπολέμηση της πειρατείας και την υπεράσπιση της Σμύρνης που βρισκόταν στα χέρια των Λατίνων από το 1344 έως το 1402. Η επέμβαση της λατινικής εκκλησίας της Κύπρου σε συνεργασία με τον Πάπα στη σταυροφορική δράση με την παροχή γαλερών και ανδρών, όπως και η υποστήριξη των εκδιωχθέντων Λατίνων εκκλησιαστικών από την Παλαιστίνη που κατέφευγαν στη γειτονική Κύπρο είναι ενδεικτική του παπικού ενδιαφέροντος και των στενών σχέσεων της Κύπρου με τους Αγίους Τόπους, γεγονός που φανερώνει ότι η σταυροφορική ιδεολογία παρέμενε ζωντανή ήδη ένα αιώνα μετά την απώλεια των φραγκικών ηγεμονιών στην ανατολική Μεσόγειο (Άκρα το 1291). Η σημαντική αυτή παράμετρος εξετάζεται διεξοδικά από τον συγγραφέα, όπου αναφέρονται παπικές άδειες σε δυτικούς για να προσκυνήσουν τους Αγίους Τόπους ή σε Λατίνους της Παλαιστίνης που επισκέπτονταν την Κύπρο.

Το τρίτο κεφάλαιο (σελ. 181-245) αφορά στο προσωπικό της λατινικής κοσμικής εκκλησίας στην Κύπρο και τους παπικούς απεσταλμένους. Όπως προκύπτει η πλειονότητα των εκκλησιαστικών αξιωματούχων στέλνονταν από τη Δύση, ήταν κυρίως Γάλλοι και Ιταλοί και διέμεναν σε αστικά κέντρα. Ελάχιστοι Λατίνοι της Κύπρου ενδιαφέρονταν για εκκλησιαστικά αξιώματα, ενώ οι υπόλοιποι χριστιανοί (η πλειονότητα ήταν ορθόδοξοι) διατηρούσαν και υπηρετούσαν το δικό τους δόγμα σύμφωνα πάντα με τη Κύπρια βούλλα του 1260 (υπεροχή του παπικού πρωτείου). Ένα άλλο σημαντικό πρόβλημα ήταν η συστηματική απουσία των επισκόπων από τις έδρες τους (κενές επισκοπές Πάφου και Λεμεσού) και η εγκατάστασή τους κυρίως στη Λευκωσία. Πολλοί εκκλησιαστικοί δεν έρχονταν στην Κύπρο, αλλά εισέπρατταν τα εισοδήματα από τις επισκοπές τους. Σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία, που συγκέντρωσε ο Rudt de Collenberg για τον ανώτερο λατινικό κλήρο στην Κύπρο τον 14ο αιώνα, προκύπτει ότι μόνο το 1/3 των επισκοπικών διο-

ρισμών ήταν ευγενείς από το νησί, ενώ οι περισσότεροι στέλνονταν από τον Πάπα, όπως και αριθμός απεσταλμένων (*legatos et nuncios*) ως εκπρόσωποι του με φορολογικές αρμοδιότητες (είσπραξη εκκλησιαστικών εισφορών). Ο συγγραφέας καταλήγει ότι η λατινική εκκλησία της Κύπρου παρέμεινε ένας ξένος οργανισμός που εξαρτιόταν κυρίως από τη Δύση καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο.

Το τέταρτο κεφάλαιο (σελ. 247-324) αφορά τα οικονομικά (εισοδήματα) της λατινικής κοσμικής εκκλησίας και τις εσωτερικές δομές της. Συγκεκριμένα εξετάζεται η είσπραξη των φόρων και των εισοδημάτων της εκκλησίας, όπως και διάφορα διοικητικά θέματα σχετικά με την οργάνωση της κοσμικής εκκλησίας. Τα έσοδα προέρχονταν από αγροτικές και αστικές περιουσίες, ή από δωρεές. Σημαντικό έσοδο ήταν η είσπραξη της δεκάτης (από τις γαίες των ευγενών) και η είσπραξη των εισφορών από τις κενές επισκοπές. Συχνά οι Πάπες κατέφευγαν στις υπηρεσίες δυτικών εμπορών, όπως των Φλωρεντινών για να δανειστούν χρηματικά ποσά προκειμένου να καλύψουν τις ανάγκες τους και να τα μεταφέρουν από την Κύπρο στην Avignon. Παρά τον μικρό αριθμό των εκκλησιαστικών στην Κύπρο σε σχέση με αυτόν στη Δύση η λατινική εκκλησία κατόρθωσε να συμμετέχει ενεργά στο σύνολο των υποχρεώσεών της, των οικονομικών προς τον πάπα, αλλά και σε ό,τι αφορούσε την σύγκληση συνόδων για την ανύψωση του ηθικού κύρους και του πολιτιστικού (πνευματικού και καλλιτεχνικού) επιπέδου του λατινικού κλήρου. Μέσα από πολλά παραδείγματα από αρχειακές πηγές ο συγγραφέας ενισχύει τις θέσεις του.

Το πέμπτο κεφάλαιο (σελ. 325-389) αναφέρεται στο μοναχισμό και στα επαιτικά τάγματα των Φραγκισκανών, των Δομινικανών, των Καρμελιτών και του Αγίου Αυγουστίνου, όπως και στη διαμάχη ανάμεσα στην κοσμική εκκλησία και τα μοναστικά τάγματα. Τα τάγματα είχαν εγκατασταθεί στην Κύπρο από τον 13ο αιώνα σε αστικά κέντρα, κυρίως στη Λευκωσία, την Αμμόχωστο και την Λεμεσό, εφόσον εξαρτώντο από τη φιλανθρωπία των κατοίκων. Είχαν ανώτερη πνευματική καλλιέργεια και διατηρούσαν καλές σχέσεις με τους Λουζινιάν και τους ευγενείς της αυλής. Ιδίως οι Δομινικανοί και οι Φραγκισκανοί βρίσκονταν στην υπηρεσία των βασιλέων σε ανώτερες εκκλησιαστικές θέσεις ή σε διπλωματικές αποστολές. Από την άλλη, όπως οι Καρμελίτες και το τάγμα του Αγίου Αυγουστίνου (ερημίτες, αναχωρητές) συμμετείχαν ως εκπρόσωποι του Πάπα στην προώθηση του σταυροφορικού κινήματος. Σχετικά με τη διαμάχη της κοσμικής εκκλησίας με τα μοναστικά τάγματα, όπως στη Δύση έτσι και στην Κύπρο, αφορούσε τρεις τομείς, το κήρυγμα, την εξομολόγηση και την ταφή των νεκρών. Ιδιαίτερα το τελευταίο αποτελούσε μόνιμη αιτία διένεξης στην Κύπρο, όπως και τον προηγούμενο αιώνα.

Το έκτο κεφάλαιο (σελ. 391-424) αναφέρεται στα στρατιωτικά και μοναστικά τάγματα που δραστηριοποιούνταν στην Κύπρο από τον 13ο αιώνα και διατηρήθηκαν όλο τον 14ο. Τα στρατιωτικά τάγματα είχαν μεγαλύτερη σημασία τον 13ο αιώνα, εφόσον οι Τεύτονες μεταφέρθηκαν στην Πρωσία το 1309, οι Ναΐτες καταργήθηκαν το 1312, ενώ οι Ιωαννίτες απέκτησαν τις περιουσίες τους και μετά την μεταφορά τους στη Ρόδο το 1310 παρέμειναν μοναδική στρατιωτική δύναμη στην υπηρεσία του Πάπα στο Αιγαίο, έχοντας μόνο οικονομική σημασία για το νησί. Αναφορά γίνεται για το τάγμα του Αγίου Θωμά του Canterbury, το οποίο μεταφέρθηκε στο Λονδίνο το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα. Σε ό,τι αφορά τα μοναστικά τάγματα αναφέρεται η παρουσία των Κιστερκιανών, των Πρεμονστρενσιανών (διάσημο το αββαείο του Μπελλαπαΐς) και των Βενεδικτίνων στην Κύπρο, τάγματα με ιδιαίτερα σημαντική δράση και στη Δύση. Όπως προκύπτει τα στρατιωτικά τάγματα διέμεναν στις πόλεις και την ύπαιθρο, ενώ τα μοναστικά με εξαίρεση τους Βενεδικτίνους (που κατείχαν τη μονή του Σταυροβουνίου στην ύπαιθρο) κυρίως στις πόλεις.

Το έβδομο και τελευταίο κεφάλαιο (σελ. 425-493) πραγματεύεται τις σχέσεις της λατινικής εκκλησίας στην Κύπρο με τους ορθοδόξους και τους άλλους χριστιανούς (Μαρωνίτες, Αρμενίους, Κόπτες, Νεστοριανούς). Όπως προκύπτει οι ορθόδοξοι, που αποτελούσαν την πλειονότητα, αλλά και οι υπόλοιπες χριστιανικές ομάδες, διατηρούσαν το δόγμα και τα πιστεύω τους υποταγμένοι όμως στην Κύπρια Βούλλα του 1260 σύμφωνα με την οποία είχαν αποδεχθεί το πρωτείο της λατινικής εκκλησίας. Σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία (από τον ερευνητή Rudt de Collenberg) η λατινική εκκλησία δεν κατάφερε να αυξήσει τον αριθμό των πιστών της κατά την διάρκεια του 14ου αιώνα. Οποσδήποτε η κατάσταση για την λατινική εκκλησία στην Κύπρο άλλαξε μετά την ήττα από τους Γενουάτες (εισβολή στην Αμμόχωστο το 1373-1374), αλλά και το σχίσμα της παπικής εκκλησίας το 1378, που αποδυνάμωσε την λατινική εκκλησία και τους Λουζινιάν βασιλείς.

Στον επίλογο (σελ. 495-496) ο συγγραφέας καταλήγει ότι η λατινική εκκλησία της Κύπρου δεν κατάφερε να αυξήσει τη δύναμή της, διότι οι υπόλοιποι χριστιανοί διατήρησαν το δόγμα τους παρά την υποταγή τους στη Κύπρια Βούλλα του 1260. Έτσι η εκκλησία της Κύπρου δεν κατάφερε να ενσωματώσει τους άλλους χριστιανούς του νησιού και παρέμεινε μια μειοψηφία ξένη στο χώρο. Από την άλλη το σχίσμα της παπικής εκκλησίας το 1378 επηρέασε την κατάσταση που διαμορφώθηκε στη Κύπρο διχάζοντας τις λατινικές δυνάμεις, οι μεν Λουζινιάν να αναγνωρίζουν τους πάπες της Avignon, ενώ οι Γενουάτες τους πάπες της Ρώμης.

Θεωρώ ότι ο κ. Κουρέας είναι ένας ώριμος και ακούραστος ερευνητής που γνωρίζει άρτια την μεσαιωνική ιστορία της Κύπρου και ιδιαίτερα το

θέμα της λατινικής εκκλησίας, όπως προκύπτει και από τις υπόλοιπες μελέτες του και οφείλω να τον συγχαρώ. Δίνει με σαφή, ευχάριστο και εύληπτο, αλλά και εμπεριστατωμένο επιστημονικά τρόπο μέσα από πρωτογενή έρευνα, εικόνα της κατάστασης που διαμορφώθηκε για την λατινική εκκλησία στην Κύπρο τον 14ο αιώνα, όταν η παπική εκκλησία στη Δύση ήταν σε παρακμή και οι λατινικές ηγεμονίες στην Ανατολική Μεσόγειο εξαφανίζονταν, ενώ ο τουρκικός κίνδυνος επεκτεινόταν επικίνδυνα και το βιβλίο του αποτελεί σημαντικό και απαραίτητο βοήθημα για τους μελετητές της περιόδου των σταυροφοριών στην Ανατολική Μεσόγειο.

Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου

Η Καταλانو-αραγωνική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο, Ινστιτούτο Cervantes, Αθήνα 2012, σελίδες 153.

Τον Μάρτιο του 1311, στην πολύκροτη μάχη του Αλμυρού, όπως αναφέρεται στο *Χρονικόν του Μορέως*, οι μισθοφόροι της Καταλανικής Εταιρείας που είχαν βρεθεί στην Ανατολή έχοντας τεθεί αρχικά στην υπηρεσία του βυζαντινού αυτοκράτορα, συγκρούστηκαν με τους Φράγκους κυριάρχους της κεντρικής και της νότιας Ελλάδας. Σ' εκείνη τη μάχη εξολοθρεύτηκαν οι δυνάμεις των Φράγκων, ο βουργουνδός δούκας της Αθήνας Γουαλτέριος, όπως και οι περισσότεροι Φράγκοι ευγενείς, έπεσε στο πεδίο της μάχης και από εκείνη τη μέρα, 15 Μαρτίου, οι Καταλανοί και Αραγωνίοι πολεμιστές, οι *Αλμουγάβαροι της Κουμπάνιας*, σαστισμένοι κι οι ίδιοι από τη νίκη τους, επήραν, όπως λέει το ίδιο Χρονικό, το «Μεγαλοκυράτο» των Αθηνών και έγιναν κύριοι των φραγκικών κτήσεων της κεντρικής Ελλάδας.

Πέρυσι τον Μάρτιο (2011), επτακόσια χρόνια μετά το γεγονός εκείνο, το Ινστιτούτο Cervantes της Αθήνας οργάνωσε σειρά επιστημονικών διαλέξεων με κεντρικό θέμα την παρουσία Καταλανών και Αραγωνίων στον Ελληνικό χώρο. Τα κείμενα των διαλέξεων εκείνων εκδόθηκαν από το ίδιο Ινστιτούτο σε τόμο εμπλουτίζοντας τη φτώχη σε ελληνική γλώσσα σχετική βιβλιογραφία με ένα τεκμηριωμένο επιστημονικό έργο¹. Τον καλαίσθητο τόμο που εξέδωσε το Ινστιτούτο Cervantes κοσμεί στο εξώφυλλο έγχρωμο υδατογραφημένο

1. Εξάιρεση αποτελούν το πρώτο έργο του Επ. Ι. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗ, *Οί Καταλανοί ἐν τῇ Ἀνατολῇ*, Αθήνα 1869, και τα μεταφρασμένα έργα του Καταλανού ιστορικού Α. RUBÍ I LLUCH, *Περὶ των καταλανικῶν φρουρίων της ηπειρωτικῆς Ελλάδος*, μετάφρ. Γ. Ν. ΜΑΥΡΑΚΗ, Αθήνα 1912 (αναδημοσίευση με εισαγωγή Κ. ΚΟΤΣΙΛΗ, Αθήνα 1991) και, *Περὶ τῆς καταστάσεως τῶν*

σχέδιο του Άγγλου αρχαιολόγου και τοπογράφου William Gell, των αρχών του 19ου αιώνα, όπου εικονίζεται η Ακρόπολη της Αθήνας με τον κυρίαρχο τότε, απόντα πλέον μετά την κατεδάφισή του, πύργο της εποχής των φλωρεντινών κυριάρχων της Αθήνας. Εκείνο που επισύρει την προσοχή του αναγνώστη είναι ότι το ερυθρό σήμα του Ινστιτούτου Cervantes φαίνεται να αναπαράγει τη διάρθρωση που έχουν οι λίθινες παραστάδες της πυλίδας του πύργου που εικονίζεται, έστω αμυδρά, στο οπισθόφυλλο του τόμου και που επαναλαμβάνεται στην τοξοθυρίδα και στην πυλίδα του περιβόλου του φρουρίου της Λιβαδειάς στη σελίδα 96 του βιβλίου (εικόνες 4, Α και Β). Πρόκειται για μια σύμπτωση εντυπωσιακή.

Στον σύντομο χαιρετισμό της έκδοσης (σελ. 4-5), αντί προλόγου, ο διευθυντής του Ινστιτούτου καθηγητής Eusebi Ayensa i Prat αναφέρεται στο γεγονός του επετειακού κύκλου των διαλέξεων και στη σημασία τους για την πληρέστερη γνώση της περιόδου της καταλανο-αραγωνικής κυριαρχίας στην Ελλάδα χάρη στα νέα στοιχεία που προσκόμισαν οι ομιλητές. Αναφέρεται επίσης στην παράλληλη έκθεση «Μια Θάλασσα από Νόμους», που διοργάνωσε το Ινστιτούτο σε συνεργασία με το Ευρωπαϊκό Κέντρο για τη Μεσόγειο και εγκαινίασε η βασίλισσα Σοφία. Στην έκθεση, που υποστηρίχθηκε από μια εντυπωσιακή ομότιτλη έκδοση στα ισπανικά (*Un Mar de Leyes. De Jaime I a Lepanto*), παρουσιάστηκαν — πολλά για πρώτη φορά στο ελληνικό κοινό — σημαντικότερα νομικά και διπλωματικά έγγραφα, βιβλία και έργα τέχνης, από τον 14ο έως τον 16ο αιώνα, πρωτότυπα ή σε πιστές αναπαραγωγές. Επίσης γίνεται αναφορά στο γεγονός των επίσημων

Ἑλλήνων ἐπὶ καταλανοκρατίας καὶ περὶ τοῦ Ἀθηναίου Δημήτρη Ρέντη, μετάφρ. Γ. Ν. ΜΑΥΡΑΚΗ. Νεότερες συμβολές είναι οι μελέτες της ΜΑΡΙΑΣ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Οι Καταλανοί στις Κυκλάδες τον 14ο αιώνα, Πρακτικά Α΄ Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Άνδρος 5-9 Σεπτεμβρίου 1991, μέρος Α΄ [Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών 14 (1991-1993)]*, Αθήνα 1993, σ. 227-232, Η ΙΔΙΑ, *Καταλανική παρουσία στην Κρήτη τον 14ο αιώνα, Πεπραγμένα του Ζ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β΄, Ρέθυμνο 1995, σ. 587-592, Δ. ΠΑΝΟΥ, *Οι Καταλανοί στη Βοιωτία, Λιβαδειά 1994* και Μ. ΜΟΡΦΑΚΙΔΗ, *Οι Καταλανοί στον ελληνικό νησιωτικό χώρο τον ΙΔ΄ αιώνα, Πρακτικά του Β΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Ρέθυμνο, 10-12 Μαΐου 2002, Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα*, τ. Β΄, *Ιστορία και Κοινωνία*, Α. ΑΡΓΥΡΙΟΥ (επιμ.) Αθήνα 2004, σ. 39-50. Στον ημερήσιο τύπο απαντά το σημείωμα του Δ. Μιχαλόπουλου, *Η καταλανική εκδίκηση, Το Βήμα*, 6 Σεπτεμβρίου 1998, ενώ στον ιστότοπο της Εγκυκλοπαίδειας του Μειζονος Ελληνισμού (www.ewh.gr/l.aspx?id=12755) δημοσιεύεται το άρθρο του Θ. Καλαϊτζάκη, *Καταλανοί στη Βοιωτία (1311-1380)*. Σημειώνεται επίσης ότι στο Ινστιτούτο Cervantes είχε πραγματοποιηθεί παλαιότερα από τον γράφοντα διάλεξη με θέμα την «Αθηναϊκή κοινωνία τον καιρό του Καταλανικού δουκάτου» (16 Μαρτίου 1992), ενώ στο Ίδρυμα Γουλιανδρή-Χορν, στο πλαίσιο του κύκλου «Το Βυζάντιο και οι ξένοι», είχε παρουσιαστεί από τον ίδιο η «Ελληνική περιπέτεια των Καταλανών» (23 Μαρτίου 2000).

αποκαλυπτηρίων της τετράγλωσσης μαρμάρινης στήλης (στα καταλανικά, ισπανικά, αγγλικά και ελληνικά) που τοποθετήθηκε στα Προπύλαια της αθηναϊκής Ακρόπολης με τα εγκωμιαστικά λόγια που ο βασιλιάς της Αραγωνίας Πέτρος Δ΄ διατύπωσε σε έγγραφό του το 1380 για το περικαλές μνημειακό σύνολο του ιερού βράχου. Το πλήρες κείμενο του πολύτιμου αυτού εγγράφου με αναπαραγωγή του αρχαιικού πρωτοτύπου, μεταγραφή του στα καταλανικά και μεταφρασμένο στα ισπανικά, αγγλικά και ελληνικά, μαζί με σχολιασμό από τον διευθυντή του Αρχείου του Στέμματος της Αραγωνίας Carlos Lopez Rodriguez και τον διευθυντή του Ινστιτούτου Cervantes της Αθήνας Eusebi Ayensa i Prat εκδόθηκε από το Ινστιτούτο σε ειδική συλλεκτική τετράγλωσση έκδοση².

Η πρώτη διάλεξη με τίτλο «Οι Καταλανοί του Δουκάτου των Αθηνών και οι σχέσεις τους με τους Φράγκους τον 14ο αιώνα» (σελ. 7-22) έχει συνταχθεί από την καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου, γνωστή για τις συστηματικές μελέτες και τις ειδικές μονογραφίες που έχει δημοσιεύσει για τη λατινική κυριαρχία και τη δυτική παρουσία και δραστηριότητα γενικότερα στην ελληνική Ανατολή.³ Στη μελέτη αυτή γίνεται αρχικά σύντομη αναφορά στη φραγκική κατάκτηση των εδαφών της Αττικής και της κεντρικής Ελλάδας μετά την Δ΄ Σταυροφορία και στη δημιουργία του βουργουνδικού «μεγαλοκυράτου» μετέπειτα Δουκάτου των Αθηνών. Στη συνέχεια εξετάζεται η μεσογειακή πολιτική των βασιλέων της Αραγωνίας, η ίδρυση του αραγωνικού βασιλείου της Σικελίας και η δραστηριότητα των Καταλανών στην κεντρική και ανατολική Μεσόγειο, ακολουθεί αναφορά στην εμφάνιση και δράση της Καταλανικής Εταιρείας στον ελλαδικό χώρο με κατάληξη τη μάχη του 1311, την κατάλυση της αρχής των βουργουνδών δουκών και την ίδρυση του καταλανικού δουκάτου της Αθήνας, τις σχέσεις των Καταλανών με το Πριγκιπάτο της Αχαΐας και τις λοιπές δυνάμεις που δρούσαν στην ελληνική Ανατολή, την επέκταση της κυριαρχίας των Καταλανών στην Κεντρική Ελλάδα με την κατάληψη του δουκάτου των Νέων Πατρών, της κομητείας των Σαλώνων, της Καρύστου και της Αίγινας. Το 1370 τα καταλανικά δουκάτα παραχωρήθηκαν στον Αραγωνίο βασιλιά της Σικελίας Φρειδερίκο Γ΄ και μετά τον θάνατό του το 1377 στο στέμμα της Αραγωνίας οπότε ο βασιλιάς Πέτρος Δ΄

2. *Εγκώμιο της Ακρόπολης (Πέτρος Δ΄ της Αραγωνίας, 11 Σεπτεμβρίου 1380)*, μετάφραση κειμένων στα ελληνικά ΚΛΑΙΡΗ ΣΚΑΝΔΑΜΗ και στα αγγλικά ΜΑΡΙΓΑΡΙΤΑ ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ινστιτούτο Θεοβάντες, Αθήνα, 2012.

3. *Ας αναφερθεί εδώ το πρόσφατα δημοσιευμένο βιβλίο της Από τη Δυτική Ευρώπη στην Ανατολική Μεσόγειο. Οι σταυροφορικές ηγεμονίες στη Ρωμανία (13ος-15ος αιώνας). Πολιτικές και θεσμικές πραγματικότητες*, Αθήνα 2012.

προσέλαβε τον τίτλο του δούκα των Αθηνών και των Νέων Πατρών. Ορισμένες σελίδες αφιερώνονται στη διοικητική οργάνωση των καταλανικών κτήσεων, στην εγκατάσταση και διοργάνωση της Λατινικής Εκκλησίας και στο πολιτισμικό κλίμα που είχε διαμορφωθεί στις καταλανικές κτήσεις.

Ακολουθεί η εργασία του αρχιτέκτονα μηχανικού Τάσου Τανούλα, με τίτλο «“Το πολυτιμότερο στολίδι του κόσμου” στο στέμμα της Αραγωνίας: Η Αθηναϊκή Ακρόπολη υπό καταλανική κυριαρχία (1311-1388)» (σελ. 23-65). Το πρώτο σκέλος του τίτλου είναι η περιήγηση διατύπωση του εγκωμιαστικού λόγου του βασιλιά Πέτρου Δ΄ της Αραγωνίας, περήφανου για την πρόσδεση της Ακρόπολης της Αθήνας στο στέμμα του. Ως προϊστάμενος του έργου αποκατάστασης των Προπυλαίων και συγγραφέας του δίτομου έργου *Τα Προπύλαια της Αθηναϊκής Ακρόπολης κατά τον Μεσαίωνα* (Αθήνα 1997) και άλλων σχετικών δημοσιευμάτων, ο Τάσος Τανούλας είναι ο αρμοδιότερος για να περιγράψει την εικόνα του όλου συγκροτήματος της Ακρόπολης στην περίοδο αυτή. Με αφετηρία τη διαπίστωση ότι η καταλανική παραμονή δεν άφησε «αναγνωρίσιμα ίχνη» οικοδομικής δραστηριότητας πάνω στην Ακρόπολη, ο συγγραφέας παρουσιάζει την κατάσταση των κτισμάτων την εποχή που η Αθήνα πέρασε στην κυριαρχία των Καταλανών. Περιγράφονται αρχικά τα νέα οχυρωματικά έργα των βουργουνδών δουκών και η διαμόρφωση των χώρων του συγκροτήματος των Προπυλαίων ως δουκικού μεγάρου. Στη συνέχεια περιγράφεται η διασκευή του Παρθενώνα ως χριστιανικής βυζαντινής τρικλίτης βασιλικής που κατά τη φραγκική περίοδο μετατράπηκε σε λατινικού τυπικού ναό με την προσθήκη κωδωνοστασίου. Σε χριστιανικό ναό είχε μετατραπεί ενωρίς και το Ερεχθείο, που κατά τη φραγκική εποχή περιέλαβε και την κατοικία του λατίνου επισκόπου, ενώ στη βυζαντινή περίοδο ο μητροπολίτης Αθηνών είχε την κατοικία του στο ειδικά διαμορφωμένο διαμέρισμα των Προπυλαίων. Ο χώρος ανάμεσα στα αρχαία κτήρια είχε καταληφθεί από ιδιωτικές κατοικίες με δρομίσκους δημιουργώντας ένα συμπαγή οικισμό. Μετά τη σύντομη παρουσίαση των λίγων καταλοίπων από αρχιτεκτονικά μέλη με γοτθικά χαρακτηριστικά ο συγγραφέας αναφέρεται στις μετατροπές που επέφεραν στα μνημεία της Ακρόπολης οι διάδοχοι κύριοι της Αθήνας, τόσο οι φλωρεντινοί Acciaiuoli όσο και οι Τούρκοι που συνεχίζοντας τη χρήση των Προπυλαίων ως διοικητηρίου μετέτρεψαν τον Παρθενώνα σε τζαμί και το Ερεχθείο σε κατοικία για το χαρέμι του τούρκου διοικητή. Πλούσιο εικονογραφικό υλικό, φωτογραφίες και σχέδια υλικών τεκμηρίων, κατόψεις και αξονομετρικές απόψεις των Προπυλαίων, της επισκοπικής κατοικίας των Προπυλαίων, του εκεί δουκικού μεγάρου και του Παρθενώνα — πολλά φέρουν την υπογραφή του συγγραφέα —, καθώς και γενικές απεικονίσεις, κατόψεις και προπλάσματα της Ακρόπολης, όλα με πληρέστατο υπομνημα-

τισμό, διευκολύνουν τον μελετητή στην κατανόηση των εξελικτικών φάσεων των μνημείων που εξετάζονται στο δημοσίευμα.

Στον ευρύτερο χώρο του καταλανικού Δουνκάτου της Αθήνας επεκτείνει την έρευνα ο αρχαιολόγος Νίκος Δ. Κοντογιάννης με τη δική του συμβολή που έχει τον τίτλο: «Ανιχνεύοντας την καταλανική Βοιωτία: Η αμυντική οργάνωση του Δουνκάτου των Αθηνών κατά τον 14ο αιώνα» (σελ. 67-109). Ο συγγραφέας, που ασχολείται συστηματικά με τη μελέτη των μεσαιωνικών μνημείων και ιδιαίτερα των οχυρώσεων του ελληνικού χώρου, εξετάζει αρχικά την οργάνωση της διοίκησης και της άμυνας στην καταλανική Βοιωτία και στη συνέχεια μελετά τα κατά τόπους φρούρια και οχυρά. Εκτενής λόγος γίνεται για το φρούριο της Λιβαδειάς, που υπήρξε το στρατιωτικό κέντρο του Δουνκάτου. Το μεσαιωνικό φρούριο εκτείνεται στον λόφο που δεσπόζει στο φαράγγι της Έρκυνας και αναπτύσσεται με πολλαπλά οχυρωματικά έργα: τρεις περιβόλους, οχυρές εισόδους, προστατευτικούς πύργους, εσωτερικό ακροπύργιο. Αντίθετα, στην μάλλον πολυάνθρωπη και δραστήρια πρωτεύουσα του καταλανικού Δουνκάτου, τη Θήβα, σώζονται περιορισμένα κατάλοιπα από την οχύρωση της πόλης που εκτεινόταν στον λόφο της Καδμείας. Τα τείχη, που κατά μεγάλο μέρος ανάγονται στη βυζαντινή εποχή, ενισχύονταν με πύργους και συνέχισαν να προστατεύουν την πόλη κατά την καταλανική περίοδο. Μέσα στην πόλη υπήρχε επίσης το άνετο και επιδεικτικό φραγκικό κάστρο του Σανταμέρ (Saint-Omer) από το οποίο σήμερα σώζονται οι κάτω όροφοι του μνημειακού πύργου στον χώρο του Μουσείου. Ο συγγραφέας προχωρεί στην εξέταση της φεουδαρχικής οργάνωσης της υπαίθρου, παρουσιάζει τα καταλανικά φρούρια της Δαύλειας και του Στειρίου και καταγράφει τους μεμονωμένους μικρότερους πύργους που υψώνονται διάσπαρτοι στη βοιωτική ύπαιθρο και που ανήκαν στους τοπικούς φεουδάρχες ή είχαν άλλο ειδικότερο προορισμό, όπως οι παραλιακοί πύργοι της Λιβαδόστρας και Αντίκυρας. Και η μελέτη αυτή συνοδεύεται από επαρκέστατο οπτικό τεκμηριωτικό υλικό (χάρτης Βοιωτίας, σχέδιο κάτοψης κάστρου Λιβαδειάς, σχέδια τομών πύργου Λιβαδειάς και πύργου Σανταμέρ, τοπογραφικό Θήβας, φωτογραφίες μνημείων).

Στις βενετικές αρχειακές πηγές στρέφει την έρευνά της η καθηγήτρια Χρύσα Μαλτέζου, διευθύντρια του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, στην τέταρτη διάλεξη του τόμου που επιγράφεται «Το Αρχείο της Βενετίας δεξαμενή γνώσεων για την καταλανική παρουσία στην Ελλάδα» (σελ. 111-131). Η ίδια είχε και πρωτύτερα ασχοληθεί με τη δραστηριότητα των Καταλανών στην Κρήτη τον 14ο αιώνα⁴

4. CHRYSSA MALTEZOU, *Attività catalana in Creta veneziana (XIV sec.)*, στο *Els catalans a la*

και, όπως σημειώνει, η παρούσα συνθετική εργασία «αποτελεί σε πολλά σημεία απόδοση στα ελληνικά» εκείνης της πρώτης δημοσίευσης με την προσθήκη νέων αρχειακών στοιχείων. Με προσανατολισμό κυρίως προς τη νησιωτική Ελλάδα η συγγραφέας ερευνά τις δημοσιευμένες αρχειακές βενετικές πηγές — αποφάσεις της βενετικής Συγκλήτου και του δούκα της Κρήτης, πράξεις βενετών νοταρίων της Κρήτης και διαθήκες που συντάχθηκαν στην Κρήτη — υλικό που συμπληρώνεται (έξω περιπτώσεις) με πληροφορίες από ανέκδοτα έγγραφα που επεσήμανε στο βενετικό Αρχείο σε συνδυασμό με τις μαρτυρίες των δημοσιευμένων καταλανικών πηγών και της λοιπής σχετικής βιβλιογραφίας. Μετά σύντομη επισκόπηση του τρόπου αναφοράς των ονομάτων των Καταλανών στις πηγές και των χρήσεων του προσδιοριστικού «Καταλανός» που επιβιώνει ως νεοελληνικό επώνυμο, γίνεται λόγος για την έντονη και πολύτροπη δραστηριότητα καταλανών πειρατών που λυμαίνονταν τις ελληνικές θάλασσες, νησιά και ηπειρωτικά παράλια, δραστηριότητα που είχε συνέπεια την ενίσχυση της κακής φήμης των Καταλανών. Φυσικά, δεν ήταν μόνο πειρατές οι Καταλανοί που διαβιούσαν στην ανατολική Μεσόγειο. Πολλές είναι οι μαρτυρίες που αναφέρονται στην ειρηνική δραστηριότητα καταλανών εμπόρων, χριστιανών και εβραίων, στην Κύπρο και την Κρήτη, όπου από το 1300 μαρτυρείται ύπαρξη καταλανού προξένου. Οι οικονομικές σχέσεις Βενετών και Καταλανών εντάθηκαν στα μετέπειτα χρόνια και οδήγησαν στην εγκατάσταση αντίστοιχα βενετών προξένων στη Μαγιάρα και στη Βαλένθια. Όπως αναφέρει η συγγραφέας, οι βενετοί έμποροι εισήγαν στη Μαγιάρα από τη Βενετία υφάσματα, μαλλί και αμύγδαλα και εξήγαν από εκεί και από τη γειτονική Ιβίθα τοπικά ή εισαγόμενα προϊόντα, όπως κοράλια, στυπηθρία, μπαχαρικά και αλάτι. Από τους καταλανούς εμπόρους που δρούσαν στην ανατολική Μεσόγειο ορισμένοι διέρχονταν από τα λιμάνια των ελληνικών περιοχών χρησιμοποιώντας τα ως ενδιάμεσους σταθμούς στα υπερπόντια ταξίδια τους, ενώ άλλοι παρέμεναν προσωρινά ή μόνιμα εγκαταστημένοι είτε στον Χάνδακα είτε στα νησιά του Δουκάτου του Αιγαίου, κυρίως την Αστυπάλαια και τη Νάξο, και ενσωματώνονταν στην τοπική κοινωνία. Οι καταλανοί έμποροι διακινούσαν από τις ελληνικές χώρες τοπικά προϊόντα, όπως λάδι, κρασί και μέλι, αλλά και εικόνες που μετέφεραν στη Μαγιάρα και στην Αραγωνία. Ωστόσο, ο τομέας στον οποίο φαίνεται ότι είχαν ιδιαίτερη επίδοση ήταν το δουλεμπόριο και μάλιστα με κέντρο την αγορά του Χάνδακα.⁵ Η μελέτη ολοκληρώνεται με την αναζήτηση των αιτιών της κακής

Mediterrània oriental a l'Edat Mitjana (Jornades Científiques de l'Institut d'Estudis Catalans), coord. cient. M. TERESA FERRER I MALLOL, Barcelona 2003, σ. 113-127.

5. Σχετικά με την άσκηση του δουλεμπορίου από Καταλανούς βλ. και Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑ, Η αγορά

φήμης των Καταλανών⁶ και της εχθρότητας τόσο των Δυτικών όσο και των Ελλήνων απέναντί τους. Για την πρώτη περίπτωση το πρόβλημα ήταν η απειλή των οικονομικών συμφερόντων των Φράγκων και των Βενετών από τη δραστηριότητα των Καταλανών στην Ανατολή, ενώ στην περίπτωση των Ελλήνων βάρυναν οι βιαιότητες της Καταλανικής Εταιρείας. Το κλίμα αυτό διαφοροποιόταν θετικά στις εμπορικές και κοινωνικές συναλλαγές μεταξύ Ελλήνων και Καταλανών και οι καλές σχέσεις επισφραγίστηκαν με τη διευκόλυνση που πρόσφερε καταλανικό πλοίο μεταφέροντας από την Πελοπόννησο στην Κωνσταντινούπολη τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο.

Η διατήρηση της εικόνας των Καταλανών στη συλλογική μνήμη των Ελλήνων προβάλλει στη μελέτη που κλείνει τον τόμο, συμβολή της θεατρολόγου Κυριακής Πετράκου, καθηγήτριας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, με τίτλο «Η καταλανική παρουσία στο Νεοελληνικό Θέατρο» (σελ. 133-153). Η συγγραφέας αναφέρεται προλογικά στη διοργάνωση από τα μέσα του 19ου αιώνα με πρωτοβουλία του Πανεπιστημίου Αθηνών δραματικών διαγωνισμών που είχαν στόχο τη δημιουργία εθνικού δράματος. Γλωσσική έκφραση των έργων ήταν αποκλειστικά η καθαρεύουσα και η σύλληψη της δραματικής ιδέας επηρεαζόταν από τα κυρίαρχα ρεύματα του ρομαντισμού και του κλασικισμού. Μέσα στο κλίμα αυτό αναδείχθηκε πλειάδα θεατρικών συγγραφέων που εμπνεύστηκαν τα θέματά τους από την ιστορία του μεσαιωνικού ελληνισμού και ορισμένοι από αυτούς εστίασαν το ενδιαφέρον τους στην περίοδο της καταλανικής κυριαρχίας. Πρώτος ο Σπυρίδων Λάμπρος, που θα διέπρεπε αργότερα ως ιστορικός και καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, (ενώ επίσης διετέλεσε πρωθυπουργός στην κρίσιμη διετία 1916-1917), είχε συνθέσει στα φοιτητικά του χρόνια το ποιητικό δράμα *Ο τελευταίος κόμης των Σαλώνων*, με υπόθεση αντλημένη από το Χρονικό του Γαλαξιδίου που είχε εκδώσει λίγα χρόνια νωρίτερα ο Κωνσταντίνος Σάθας.⁷ Το έργο βραβεύτηκε στον Βουτσιναίο ποιητικό διαγωνισμό του 1870, εκδόθηκε και παραστάθηκε την ίδια χρονιά. Η υπόθεση ανα-

των δούλων, στο *Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ (επιμ.), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 2003, σ. 249-272 [και γερμανική μετάφραση (Ν. Πίσσης) με προσθήκες του συγγραφέα Ν. G. MOSCHONAS, *Der Sklavenmarkt im östlichen Mittelmeerraum in der Palaiologenzeit*, *Südost-Forschungen* 65/66 (2006/2007) 28-48].

6. Το ζήτημα αυτό είχε ήδη απασχολήσει τον μεγάλο καταλανό ιστορικό Α. RUBIÓ I LLUCH, *El record dels catalans en la tradició popular, històrica i literària de Grècia*, έργο που εκδόθηκε posthumum (Barcelona 2001). Σχετική είναι και η μελέτη του Ε. AYENSA I PRAT, *El recuerdo de los catalanes en la tradición folclórica de Grecia*, που δημοσιεύθηκε ως παράρτημα της διατριβής του *Baladas griegas. Estudio formal, temático y comparativo*, Madrid 2000, σ. 307-355.
7. Κ. Ν. ΣΑΘΑΣ, *Χρονικὸν ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου*, Αθήνα 1865.

φέρεται στη συνεργασία Καταλανών και Ελλήνων για την αντιμετώπιση της τουρκικής απειλής με κεντρικό πρόσωπο τον κόμη των Σαλώνων Λουδοβίκο Φαδρίγο, ενώ παράλληλα οργανώνεται η ελληνική αντίσταση κατά των καταλανών κατακτητών με πρωτεργάτη τον επίσκοπο Σεραφείμ. Στην εξέλιξη του έργου αναπτύσσονται περίπλοκα ερωτικά δράματα με κατάληξη τον φόνο του Λουδοβίκου από τον έλληνα αντιζηλό του. Δύο χρόνια αργότερα, το 1872, ένα άλλο θεατρικό έργο με θέμα την παρουσία των Καταλανών στον ελλαδικό χώρο υποβλήθηκε στον Βουτσιναιό διαγωνισμό. Ήταν το ιστορικό δράμα του Μαρίνου Κουτούβαλη, γιατρού από τη Σμύρνη, με τίτλο *Ὁ ἄρχων τοῦ Ὀλύμπου ἢ Ἰωάννης ὁ Καταλάνος*. Κύριο πρόσωπο του έργου είναι ο σκληρός ηγεμόνας Ιωάννης ο Καταλάνος και η δράση εξελίσσεται στα Φάρσαλα το 1313. Και εδώ τα προσωπικά αισθήματα και το ερωτικό δράμα συμπλέκονται με την πατριωτική δράση και την αντίσταση κατά των κατακτητών. Το έργο, με πολλές επιρροές από άλλα πρότυπα, άφησε την επιτροπή ασυγκίνητη· ωστόσο, εκδόθηκε από τον ίδιο τον συγγραφέα το 1873. Στην επόμενη δεκαετία εμφανίζεται το δραματικό έργο του Κλέωνος Ραγκαβή, *Ἡ Δούκισσα τῶν Ἀθηνῶν*, που η δράση του τοποθετείται στο έτος 1311. Κεντρικό πρόσωπο είναι η ελληνίδα αρχόντισσα Ελένη, μητέρα του Φράγκου δούκα της Αθήνας Ουάλτερου Βρυέννιου. Η πολιτική σκοπιμότητα συμπλέκεται με τα προσωπικά ζητήματα και η πατριωτική δράση με τα ερωτικά συναισθήματα. Οι Έλληνες συνεργάζονται με τους Καταλανούς εναντίον των Φράγκων αλλά τελικά οι Καταλανοί κυριεύουν ελληνικά εδάφη. Το έργο του Ραγκαβή γνώρισε αξιόλογη επιτυχία· βραβεύτηκε στον τέταρτο (τελευταίο) θεατρικό διαγωνισμό των Ολυμπίων το 1888 και παραστάθηκε στη Φιλιπούπολη (1889) και στην Αθήνα (1896 και 1906). Αρκετά μεταγενέστερο είναι το έμμετρο ειδυλλιακό δράμα του Λαέρτη Λάρμη (Κώστα Αθανασιάδη), *Τῆς ὁμορφιάς τὰ μάγια*, γραμμένο το 1919. Η υπόθεση του έργου εκτυλίσσεται σ' ένα ακρογιάλι του Παγασητικού το 1310, μέσα στο οδυνηρό κλίμα που δημιουργήσαν οι καταστροφές από τις επιδρομές των Καταλανών. Πολύπλοκα ερωτικά συναισθήματα, πατριωτική αντίσταση του ελληνικού αγροτικού πληθυσμού, επιθέσεις των Καταλανών, που ο άρχοντάς τους ερωτεύεται την ελληνίδα αρχόντισσα Χριστίνα Μελισσηνή, κεντρικό πρόσωπο του δράματος. Το έργο ανέβηκε με επιτυχία στη σκηνή από την Εταιρεία Ελληνικού Θεάτρου το 1919. Μετά την κριτική παρουσίαση της υπόθεσης κάθε έργου η Κυριακή Πετράκου αναφέρεται στην τύχη που είχε καθένα και στις κριτικές που δέχτηκε, συμπληρώνοντας την όλη αναφορά με αξιολόγηση της δραματολογικής σύνθεσης. Η μελέτη ολοκληρώνεται με ανάλυση των στόχων που εξυπηρετούσε η δραματολογία της εποχής και στη συνεισφορά των συγκεκριμένων έργων στην προβολή μιας ιστορικής περιόδου ελάχιστα γνωστής στο ευρύ κοινό με σκοπό την

τόνωση του πατριωτικού αισθήματος των Ελλήνων σε μια εποχή όπου ο Ελληνισμός αντιμετώπιζε ζητήματα αλυτρωτισμού και εθνικών κινδύνων.

Ο τόμος αποτελεί ένα χρήσιμο εργαλείο για την προσέγγιση της παρουσίας και της δράσης των Καταλανών στον ελληνικό ηπειρωτικό και νησιωτικό χώρο, τόσο ως κατακτητών και κυριάρχων μεγάλου τμήματος της κεντρικής Ελλάδας όσο και ως δραστήριων εμπόρων και πειρατών στις ελληνικές θάλασσες και στα νησιά. Η επαρκής τεκμηρίωση των επί μέρους μελετών που περιέχονται σ' αυτόν με συστηματική αναφορά στις δημοσιευμένες και ανέκδοτες γραπτές πηγές της εποχής αλλά και στην άλλη βιβλιογραφία, καθώς επίσης η παρουσίαση και εξέταση των μνημειακών καταλοίπων της παρουσίας των Καταλανών και τέλος ο απόηχος της εποχής εκείνης στη νεοελληνική δραματολογία καθιστούν τον τόμο άρτιο επιστημονικά και συνάμα εύχρηστο έργο. Παρά τη σπονδυλωτή του διάρθρωση εμφανίζει ιδεατή ενότητα που ανταποκρίνεται στην αρχική σύλληψη της σειράς των διαλέξεων όπως αυτή διατυπώνεται στον τίτλο του έργου. Οι επιμελητές της έκδοσης σεβάστηκαν τα κείμενα των συγγραφέων αποφεύγοντας επεμβάσεις σ' αυτά, όπως φαίνεται από την εκτύπωση με μονοτονικό ή πολυτονικό (σε μία περίπτωση) σύστημα, σχετική πολυτυπία γραφής κυρίων ονομάτων, σύνταξη υποσημειώσεων, αποκλίσεις απόψεων κ.ά. Έτσι, το έργο προσφέρεται στο αναγνωστικό κοινό ως τεκμηριωμένη γραπτή αποτύπωση του προφορικού λόγου μεταφέροντας το κλίμα των διαλέξεων που είχαν προκαλέσει έντονο ενδιαφέρον πολυάριθμου κοινού και είχαν μεταδώσει σ' αυτό γνώσεις και προβληματισμούς που εκδηλώθηκαν με την πολύπλευρη συζήτηση που ακολούθησε κάθε ομιλία.

N. Γ. Μοσχονάς

Reinhold C. Mueller, *Immigrazione e cittadinanza nella Venezia medievale*, Deputazione di Storia Patria per le Venezie, Viella, Venezia 2010, σελ. 211.

Η Βενετία, μια πραγματική μητρόπολη του μεσαιωνικού ευρωπαϊκού κόσμου, φιλοξενούσε πολυάριθμους εμπόρους από διαφορετικές πατρίδες αλλά και εξωγενείς πληθυσμούς που σε κάποιες περιπτώσεις σχημάτιζαν εθνικές παροικίες και κοινότητες – όπως αυτή των Ελλήνων, των Αλβανών, των Γερμανών αλλά και των Λομβαρδών, Φλωρεντινών, μετοίκων από την πόλη Λούκκα κ.ά. Πληθυσμιακά ήταν μια από τις μεγαλύτερες ευρωπαϊκές πόλεις και γεωγραφικά, αποτελούσε τον κυριότερο σύνδεσμο μεταξύ Ανατολής και Δύσης τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο. Η πόλη του Αγίου Μάρκου, έχοντας αποκτήσει σειρά προνομίων εμπορικού χαρα-

κτήρα από τη βυζαντινή αυτοκρατορία, προέβλεπε διαφόρων ειδών προνόμια για τους εμπόρους της. Είναι σχεδόν φυσικό, λοιπόν, να θελήσει κάποιος ξένος, εμπορευόμενος ή άλλος, να αποκτήσει την προνομιακή ιδιότητα του βενετού πολίτη.

Όπως και στις μέρες μας, η υπηκοότητα που μπορεί να λάβει ένας ξένος από μια χώρα, του προσφέρει πολλές διευκολύνσεις. Έτσι και στη μεσαιωνική Βενετία, η παραχώρηση του προνομίου της υπηκοότητας, εξασφάλιζε ταυτόχρονα την παροχή διευκολύνσεων που επέτρεπαν σε κάποιον μη βενετό να μπορεί να ζει και να εμπορεύεται όπως ο βενετός πολίτης. Το προνόμιο της υπηκοότητας δινόταν με δύο τρόπους: *de iure* και *de gratia*. Με την πρώτη περίπτωση έχουμε προσφυγές προς τη βενετική διοίκηση η οποία ελέγχει το κατά πόσο ο αιτούμενος έχει εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του προς το Κράτος – να έχει πληρώσει, δηλαδή τους φόρους αλλά και να έχει συμμετάσχει στα υποχρεωτικά δάνεια – αλλά και το αν διαμένει στη Βενετία τα απαιτούμενα χρόνια. Ας σημειωθεί, ότι με το διάταγμα του 1305, δινόταν η υπηκοότητα σε όσους διέμεναν στην πόλη για 15 χρόνια με προνόμιο να εμπορεύονται μόνο σε τοπική ακτίνα, ενώ σε όσους διέμεναν για τουλάχιστον 25 χρόνια παραχωρούνταν πλήρη δικαιώματα εμπορίου και εισαγωγών-εξαγωγών δια θαλάσσης. Για την δεύτερη περίπτωση έχουμε πλήθος παραδειγμάτων (ακόμη και προσωπικοτήτων, όπως ο λόγιος ιππότης και γραμματέας του βασιλιά της Κύπρου Philippe de Mézières το 1365) από τα κατάστιχα απόδοσης χάριτος που φυλάσσονται στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας.

Με το θέμα των παραχωρήσεων προνομίων βενετικής υπηκοότητας έχουν ασχοληθεί αρκετοί έγκριτοι ιστορικοί με εξειδικευμένες μονογραφίες και άρθρα από τις οποίες ενδεικτικά αναφέρω δύο από αυτές που συνδέονται με τον ελληνικό χώρο: τη μελέτη του David Jacoby, *Citoyens, sujets et protégés de Venise et de Gênes en Chypre du XIIIe au XVe siècle, Byzantinische Forschungen* 5 (1977) 159-188, αλλά και εκείνη της Χρύσας Μαλτέζου, *Παρατηρήσεις στον θεσμό της βενετικής υπηκοότητας. Προστατευόμενοι της Βενετίας στον λατινοκρατούμενο ελληνικό χώρο (13ος-15ος αι.), Σύμμεικτα* 4 (1981) 1-16.

O Reinhold C. Mueller, συγγραφέας του έργου που παρουσιάζεται εδώ, γεννήθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής από Γερμανούς γονείς, ενώ μετανάστευσε και ο ίδιος στην Ιταλία όπου δίδαξε από το 1979 μέχρι το 2008 ως καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Ca' Foscari της Βενετίας το αντικείμενο της *Οικονομικής και Κοινωνικής ιστορίας του Μεσαίωνα*. Μαθητής του Frederic C. Lane εκπόνησε την διδακτορική του διατριβή – με τίτλο *The Procuratori di San Marco and the Venetian Credit Market: A Study of the Development of Credit and Banking in the Trecento*, η οποία εκδόθηκε στη Νέα

Υόρκη το 1977 – στο Johns Hopkins University, όπου αναγορεύτηκε διδάκτωρ το 1969. Από τα έργα του ας αναφερθεί η σημαντική μονογραφία που συνέγραψε σε συνεργασία με τον Lane με τίτλο *Money and Banking in Medieval and Renaissance Venice*, v. I, *Coins and Moneys of Account*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη – Λονδίνο 1985, καθώς και ο δεύτερος τόμος του έργου με τίτλο *The Venetian Money Market: Banks, Panics in the Public Dept, 1200-1500*, (Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη – Λονδίνο 1997.

Το έργο του *Immigrazione e cittadinanza nella Venezia medievale* εκδόθηκε τον Ιούνιο του 2010 από τον εκδοτικό οίκο Viella υπό την αιγίδα της *Deputazione di Storia Patria per le Venezie* (Επιτροπή για την τοπική ιστορία των βενετικών επαρχιών). Το βιβλίο χωρίζεται ουσιαστικά σε δύο μέρη: το πρώτο περιλαμβάνει μια εκτενή και αναλυτική εισαγωγή (Introduzione), ενώ στο δεύτερο βρίσκεται η έκδοση των βενετικών αρχειακών εγγράφων που ρυθμίζουν το θέμα (Edizione e commento dei testi normativi). Ειδικότερα, στην εισαγωγή αναλύονται όλες οι πρακτικές με τις οποίες θα μπορούσε να παραχωρηθεί το προνόμιο της βενετικής υπηκοότητας, ενώ το δεύτερο μέρος υποδιαιρείται σε τρία κεφάλαια, από τα οποία το πρώτο περιλαμβάνει τη σχετική νομοθεσία από το 1100 μέχρι το 1515, το δεύτερο μία εισαγωγή με ανάλυση, αλλά και τα έγγραφα που αφορούν στις υπερπόντιες βενετικές κτήσεις του *Stato da mar* και τις βενετικές κτήσεις της ιταλικής ενδοχώρας και της Δαλματίας που απάρτιζαν το *Stato da terra*, και το τρίτο τα προνόμια παραχώρησης της υπηκοότητας στην Βενετία κατά τον 16ο αιώνα. Ανάμεσα στα δύο κύρια μέρη του έργου παρεμβάλλεται ένα παράρτημα με γραφήματα που αφορούν στη δημογραφία και τη σχέση της με τα προνόμια υπηκοότητας.

Για τον Mueller, το θέμα της υπηκοότητας δεν ήταν πρωτόγνωρο αφού για χρόνια, πριν από τη συγγραφή της επικείμενης μονογραφίας, είχε στο βιογραφικό του σημαντικό αριθμό επιστημονικών άρθρων που αφορούσαν στο θέμα αλλά και σε συνεργασία με τον Luca Molà συνέγραψαν το άρθρο *Essere straniero a Venezia nel Tardo Medioevo: accoglienza e rifiuto nei privilegi di cittadinanza e nelle sentenze criminali*, στο: *Le migrazioni in Europa, secc. XIII-XVIII*, XXV settimana di studio, S. CAVACIOCCHI (επιμ.), Istituto Datini, Prato 1993, σ. 839-851.

Το έργο του Mueller, εν κατακλείδι, προσφέρει στον ιστορικό που θέλει να ασχοληθεί με το θέμα, τόσο τα πρωτότυπα αρχειακά τεκμήρια (τοποθετημένα σε χρονολογική σειρά, σχολιασμένα με ένα εισαγωγικό κείμενο από τον συγγραφέα και με όλα τα απαραίτητα βιβλιογραφικά αλλά και πρακτικά για την αναζήτηση στοιχείων) όσο και την υπάρχουσα βιβλιογραφία (επίσης ταξινομημένη σε ενότητες: βιβλιογραφία που αφορά σε έκδοση πηγών αλλά και σε έργα σύνθεσης), ενώ στο τέλος του βιβλίου

ένα πλήρες ευρετήριο ονομάτων και τοπωνυμίων διευκολύνει την έρευνα. Επιπλέον, με τη μονογραφία αυτή, ο Mueller, προσθέτει στην διεθνή βιβλιογραφία ένα έργο με διττό χαρακτήρα που από τη μία πλευρά συγκεντρώνει όλο το αρχειακό υλικό που αναφέρεται στο θέμα (δημοσιευμένο αλλά και αδημοσίευτο) με νέα κριτική έκδοση των πηγών και από την άλλη, αφιερώνει αρκετό μέρος της μελέτης στην σύνθεση και ανάλυση των εγγράφων με συγκεκριμένα παραδείγματα και αναφορές.

Σέργιος Ν. Μοσχονάς

Φλωρεντία Ευαγγελάτου-Νοταρά - Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη (επιμ.), *Κλητόριον εις μνήμην Νίκου Οικονομίδη*, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 470 με βραχυγραφίες.

Τον Μάιο του 2000 απεβίωσε ο Νίκος Οικονομίδης, καθηγητής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Πέντε περίπου χρόνια αργότερα, οι συνάδελφοί του στο Πανεπιστήμιο δημοσίευσαν έναν τόμο εις μνήμην του με τον εύστοχο τίτλο *Κλητόριον* (= πρόσκληση σε γεύμα). Επιμελήτριες του τόμου ήσαν η ομότιμη καθηγήτρια Φλωρεντία Ευαγγελάτου-Νοταρά, η επίκουρη καθηγήτρια Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη και το Εργαστήριο Ψηφιακής Αποτύπωσης του Δημόσιου και Ιδιωτικού Βίου των Βυζαντινών.

Στον τόμο περιλαμβάνονται 23 άρθρα, τα οποία καλύπτουν ευρύ φάσμα της βυζαντινολογίας (αρχαιολογία, πολιτική ιστορία, ιδεολογία, οικονομία, σφραγιστική κ.ά.), τόσο θεματικά όσο και χρονικά. Η εσωτερική κατάταξη των μελετών δεν είναι θεματική ή χρονολογική, αλλά αλφαβητική με βάση το επώνυμο του κάθε συγγραφέα, γεγονός που, σε μια πρώτη ανάγνωση, αποτελεί εμπόδιο για τη νοηματική συνέχεια. Ωστόσο, καθώς το κάθε άρθρο αφορά στα άμεσα ενδιαφέροντα του συγγραφέα του και, όπως είναι γνωστό, τα ερευνητικά ενδιαφέροντα του Νίκου Οικονομίδη άγγιζαν ποικίλους τομείς της Βυζαντινολογίας, η αλφαβητική κατάταξη αποτελεί έναν ιδιότυπο φόρο τιμής στο έργο του.

Το εναρκτήριο άρθρο του τόμου είναι της Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου «Τάσεις και εστίες αντιπολιτεύσεως επί Κομνηνών» (σ. 13-25). Παρά τον γενικό του τίτλο, το άρθρο δεν ασχολείται με όλους τους αυτοκράτορες της δυναστείας, αλλά με τον ιδρυτή της, Αλέξιο Α΄ (1081-1118), και τον τελευταίο αυτοκράτορά της, Ανδρόνικο Α΄ (1183-1185). Η μελέτη διαιρείται σε τρία μέρη. Στο πρώτο και δεύτερο μέρος, που αφορά στους αυτοκράτορες Αλέξιο Α΄ και Ανδρόνικο Α΄, επικεντρώνεται στη διερεύνηση των αντιπολιτευτικών τάσεων κατά τη διάρκεια των δύο βασιλείων, μέσω λαϊκών

διστίχων και κειμένων. Το τρίτο μέρος εξετάζει το ρόλο της Εκκλησίας ως αντιπολίτευσης, μέσω της υπόθεσης του Ιωάννη Ιταλού και πώς με αυτήν κατόρθωσε να περάσει τη δική της πολιτική έναντι του Αλεξίου.

Το δεύτερο άρθρο έχει συντάκτη την Ειρήνη Χρήστου και τίτλο: *ἄνδρες ἐπιστήθιοι, οἰκεῖοι καὶ συνήθεις τῷ βασιλεῖ*: Η άλλη όψη μιας «εικόνας» (σελ. 27-47). Από τον 12ο αιώνα και δύο Κομνηνούς αυτοκράτορες μεταφερόμαστε στον 9ο αιώνα και τρεις Βυζαντινούς αξιωματούχους. Η Ειρήνη Χρήστου εξετάζει τις περιπτώσεις του Ιωάννη Εξαβούλιου, λογοθέτη του δρόμου, του Μανουήλ, μάγιστρου και δομέστικου των σχολών, και του Κωνσταντίνου Αρμένιου (Μανιάκη), πατρικίου. Σύμφωνα με τη συγγραφέα οι τρεις αυτοί άνδρες — ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην περίπτωση του Μανουήλ — φρόντισαν για την ομαλή λειτουργία του κρατικού μηχανισμού ερχόμενοι σε αντίθεση με την στερεότυπη εικόνα του μηχανορράφου αξιωματούχου, ο οποίος, ορμώμενος από τις προσωπικές του φιλοδοξίες, συμβάλλει στην αποσταθεροποίηση ή ακόμη και στην έκπτωση του αυτοκράτορα.

Την προσέγγιση εσωτερικών ζητημάτων της αυτοκρατορίας διαδέχεται η εξέταση της πολιτικής ιδεολογίας και του τρόπου με τον οποίον αυτή επηρέαζε τις διπλωματικές σχέσεις του Βυζαντίου με τη Δύση τον 15ο αιώνα. Το άρθρο του Ευάγγελου Χρυσού με τίτλο: Η Ανατολή συναντά τη Δύση: Προβλήματα επικοινωνίας και προκαθορίας στη Σύνοδο της Φλωρεντίας (σελ. 49-62) εξετάζει το ζήτημα που προέκυψε όταν ο Βυζαντινός αυτοκράτορας και ο πατριάρχης έφτασαν στη Σύνοδο και ανέμεναν την αντιμετώπισή τους σύμφωνα με το βυζαντινό τυπικό. Η θέση που θα λάμβαναν ο αυτοκράτορας και ο πατριάρχης σε σχέση με τον πάπα κατά τη διάρκεια της Συνόδου προκάλεσε ρήξη μεταξύ τους προτού ακόμη αρχίσουν οι εργασίες της Συνόδου και συζητηθούν τα θεολογικά ζητήματα.

Το τέταρτο άρθρο της Melek Delibaşı με τίτλο: The Present and Future of Byzantine Studies in Turkey (σελ. 63-72) διερευνά την πορεία των Βυζαντινών Σπουδών στην Τουρκία, άλλοτε τμήμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, από τη συγκριτική μελέτη των βυζαντινών και οθωμανικών θεσμών στην πραγματοποίηση βυζαντινολογικών συνεδριών και από τη δεκαετία του 1930 μέχρι σήμερα. Η Melek Delibaşı συνδέει τις οθωμανικές με τις βυζαντινές σπουδές και τις εξετάζει μέσα στο πλαίσιο της αλληλοσυμπλήρωσης και αλληλοεπικάλυψης.

Η Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου με το πέμπτο άρθρο του τόμου, το οποίο τιτλοφορείται: Αραγώνιοι και Καταλανοί στην Ανατολική Μεσόγειο τον 13ο και 14ο αιώνα (σελ. 73-80), επιστρέφει στην εξέταση του παρελθόντος. Η συγγραφέας μελετά τη ναυτική δύναμη των Αραγωνίων και Καταλανών στην Ανατολική Μεσόγειο, τις σχέσεις που ανέπτυξαν με τους Βυζαντινούς,

τη στρατηγική σημασία του δουκάτου των Αθηνών στην επέκτασή τους στα Βαλκάνια, καταλήγοντας ότι, παρά την αναγνωρισμένη δύναμη και επιρροή τους, δεν ανέτρεψαν την ισορροπία της οικονομικής ηγεμονίας της Βενετίας και της Γένουας και δεν απέτρεψαν την τουρκική επέκταση. Η Ντούρου-Ηλιοπούλου συμπεραίνει ότι η επέκταση των Καταλανών δεν ενέπιπτε σε ένα οργανωμένο σχέδιο, αλλά ήταν αποτέλεσμα προσωπικών ικανοτήτων και φιλοδοξιών.

Η Φλωρεντία Ευαγγελάτου-Νοταρά συνεχίζει την εξέταση του 13ου αιώνα, αλλά από μία εντελώς διαφορετική σκοπιά. Το άρθρο της έχει τίτλο: Βυζαντινοί Γραφείς Κωδίκων και «Εγγραματοσύνη»: Διαπιστώσεις και Συγκρίσεις, 13ος αιώνας (σελ. 81-109). Η συγγραφέας διαιρεί τον 13ο αιώνα σε δύο περιόδους, την πρώτη από το 1204 μέχρι το 1261 και τη δεύτερη από το 1261 μέχρι το 1300, και εξετάζει τα σημειώματα των δύο περιόδων στα χειρόγραφα, με βασικό στόχο την ανεύρεση του επιπέδου μόρφωσης τόσο των γραφέων τους όσο και των ιδιοκτητών τους. Η μελέτη καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το επίπεδο μόρφωσης της δεύτερης περιόδου είναι ελαφρώς βελτιωμένο σε σχέση με εκείνο της πρώτης, μολοντί, συγκριτικά με τον 12ο αιώνα, υπήρξε ελαφρά οπισθοδρόμηση. Ωστόσο, το επίπεδο λογιосύνης του 14ου αιώνα πλησιάζει εκείνο του 13ου. Τελικά, παρόλο που δεν υπάρχουν στοιχεία για χειρόγραφα συντεταγμένα στην Κωνσταντινούπολη ή στην αυτοκρατορία της Νίκαιας, το υψηλό επίπεδο των σημειωμάτων στους κώδικες υποδεικνύει, σύμφωνα με τη συγγραφέα, τη σύνταξη ορισμένων χειρογράφων στη Νίκαια.

Το άρθρο του John Haldon με τίτλο: Trouble with the *Opsikion*: Some Issues on the First *Themata* (σελ. 111-136) καταπιάνεται με ένα ζήτημα της στρατιωτικής ιστορίας, την ίδρυση του θέματος του Οψικίου. Ο συγγραφέας, αντίθετα με την πλειονότητα των ερευνητών, υποστηρίζει ότι το εν λόγω θέμα υπήρχε ήδη κατά τη βασιλεία του Ηρακλείου, συνίστατο από ιππικές και πεζικές δυνάμεις και είχε την ίδια οργάνωση των θεμάτων με εκείνα του 7ου και 8ου αιώνα. Ο Haldon προτείνει την υπόθεση ότι το θέμα Οψικίου υπέστη εσωτερική αναδιοργάνωση περί το 680 λόγω της δημιουργίας του θέματος Θράκης και της βουλγαρικής απειλής.

Το όγδοο άρθρο του τόμου με τίτλο: Δάρας Μια πόλη-φρούριο στην Άνω Μεσοποταμία (6ος-11ος αιώνες) (σελ. 137-160) και συγγραφέα την Κατερίνα Καραπλή ενέχει τη θέση σύγχρονης «Εκφράσεως Πόλεως». Η Καραπλή εξετάζει την πόλη Δάρας ως συνοριακό φρούριο, ως τελωνείο και ως σημείο συνάντησης των Περσών πρόσβρων με τους Βυζαντινούς εντεταλμένους. Επικεντρώνεται στη στρατιωτική σημασία της πόλεως και την εντάσσει στο πλαίσιο των προσπαθειών ανακατάληψης της Μεσοποταμίας από τον 7ο μέχρι τον 10ο αιώνα. Τελευταία αναφορά της πόλεως απαντά τον 11ο αιώνα

ως έδρα μητροπόλεως.

Η Τόνια Κιουσοπούλου επιχειρεί τη σύνταξη ιστορικής βιογραφίας ενός αμφιλεγόμενου προσώπου του 15ου αιώνα, του Λουκά Νοταρά, με το άρθρο της: Λουκάς Νοταράς: Ψήγματα μιας Βιογραφίας (σελ. 161-176). Η συγγραφέας προσπαθεί να ανιχνεύσει την πολιτική και οικονομική δραστηριότητα του Νοταρά και να απαντήσει στο ερώτημα αν αυτή εντάσσεται στην τυπική δραστηριότητα ενός Βυζαντινού αριστοκράτη.

Το επόμενο άρθρο έχει συντάκτη την Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη και τίτλο: Οι κατακλείδες των επιστολών ως μέσο ανίχνευσης αντιλήψεων των Βυζαντινών (10ος-12ος αιώνας) (σελ. 177-220). Το άρθρο περιλαμβάνει επτά πίνακες με τους αποστολείς, τους παραλήπτες και τις κατακλείδες των επιστολών, ενώ ο τελευταίος πίνακας δείχνει τα ποσοστά των κατακλείδων στο σύνολο των παραληπτών (σελ. 201-218). Η συγγραφέας εξετάζει περί τις 1924 επιστολές, τις κατηγοριοποιεί ανάλογα με τον παραλήπτη και επιχειρεί τη διερεύνηση των αντιλήψεων των Βυζαντινών ανάλογα με τις κατακλείδες. Η Κόλια-Δερμιτζάκη καταλήγει στο συμπέρασμα ότι κατά τη διάρκεια του 10ου-12ου ο Βυζαντινός ενδιαφερόταν πολύ περισσότερο για την επίγεια ζωή και όσα αυτή είχε να του προσφέρει (υγεία, χαρά, επιτυχία και ευμάρεια) και πολύ λιγότερο απασχολείτο με μεταφυσικές ανησυχίες.

Το πρώτο καθαρά αρχαιολογικό άρθρο είναι το ενδέκατο στη σειρά και έχει ως συντάκτη τη Χαρά Κωνσταντινίδη και τίτλο: Η μορφή της Αχειροποιήτου-Φανερωμένης στην περίοδο των Παλαιολόγων (σελ. 221-243). Το άρθρο περιλαμβάνει 14 ασπρόμαυρες εικόνες. Η Κωνσταντινίδη μελετά τον τρόπο με τον οποίο η δυναστεία των Παλαιολόγων συνδέθηκε ιδεολογικά με τη μορφή της Αχειροποιήτου-Φανερωμένης, με πρώτο της δυναστείας τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο. Ο Μιχαήλ Η΄ συνέδεσε τη Μονή της Αχειροποιήτου με την ίδρυση της Μονής του Αγίου Δημητρίου Κελλιβάρων και τον ίδιο με το Νικηφόρο Φωκά. Καθ' όλη την Παλαιολόγεια περίοδο εικόνες και μονές αφιερωμένες στην Αχειροποιήτο Παρθένο εμφανίζονται σε όλη την αυτοκρατορία και σε τμήματα εκτός αυτής (π.χ. Σοπότσανι). Η συγγραφέας καταλήγει στο ότι η αναβίωση της τιμής στην Αχειροποιήτο από τον Μιχαήλ Η΄ έγινε μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους με τη μορφή της Βλαχερνίτισσας ή της Οδηγήτριας και περιεβλήθη με την αίγλη της με θαυματουργό τρόπο δημιουργημένης εικόνας.

Η Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου συνέταξε το επόμενο άρθρο με τίτλο: Δύο ζωγράφοι της Κρήτης και μια περίπτωση δουλεμπορίου (1316) (σελ. 245-251). Η συγγραφέας δημοσιεύει μία ανέκδοτη νοταριακή πράξη η οποία αφορά στην αγορά από δύο Κρήτες ζωγράφους ενός δούλου, τον οποίο παραχώρησαν προσωρινά και έναντι χρηματικού τιμήματος σε τρίτο πρόσωπο. Το έγγραφο, εκτός από την αξία που έχει ως πρώιμη μαρτυρία

του βίου Κρητών ζωγράφων στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη, αποτελεί επίσης παράδειγμα του διεξαγόμενου δουλεμπορίου στην Ανατολική Μεσόγειο.

Διαφορετική πτυχή του εμπορίου εξετάζει το άρθρο του Μιχαήλ Σ. Κορδώση με τίτλο: Το εμπόριο στα Βυζαντινά Γιάννενα (σελ. 253-260). Η μελέτη επικεντρώνεται αρχικά στα προϊόντα εμπορίας των Ιωαννίνων, τα οποία ποίκιλαν από κρασί και σιτάρι μέχρι κερί και από πρόβατα και ψάρια μέχρι αρκούδες. Τα Ιωάννινα αποτελούσαν εμπορική πόλη η οποία είχε αναπτύξει σχέσεις με την Άρτα, τη Ραγούζα, την Αυλώνα και τους Βενετούς. Παρά το αναπτυγμένο εμπόριο, η πόλη δεν είχε ανεπτυγμένη εμπορική τάξη, καθώς η οικονομική δραστηριότητα βρισκόταν στα χέρια της αριστοκρατίας. Ο Κορδώσης συμπεραίνει ότι στην πραγματικότητα τα Ιωάννινα ήταν εξαρτημένα σε μεγάλο βαθμό για τη διενέργεια του εμπορίου τους από την Άρτα.

Το άρθρο της Βαρβάρας Κουταβά-Δεληβοριά με τίτλο: Τα φυτά στολισμού στο Βυζάντιο και η ονειροκριτική τους σημειολογία (σελ. 261-282) ξεφεύγει από τους οικονομικούς όρους και εισέρχεται σε έναν άλλο τομέα της καθημερινής ζωής, εκείνον της χρήσης των κοσμητικών φυτών στο Βυζάντιο και της ονειροκριτικής τους σημασίας. Η Κουταβά-Δεληβοριά μέσα από την εξέταση ποικίλων πηγών διαπιστώνει ότι η χρήση των φυτών στολισμού προσομοιάζει εκείνης της αρχαιότητας και εξαρτάται από την τοπική χλωρίδα. Όσον αφορά στην ονειρική τους σημασία, εξαρτάται από τη συγκεκριμένη τους χρήση, ιδιωτική ή δημοσία, και λαμβάνει άλλοτε θετική και άλλοτε αρνητική χροιά. Η συγγραφέας, τέλος, παραθέτει ως παράρτημα *όνειροκριτικές αναφορές σὲ φυτὰ στολισμοῦ*.

Η Νίκη Κουτράκου εξετάζει τη σημασία μίας συγκεκριμένης φράσης στα βυζαντινά χρονικά στο άρθρο της με τίτλο: *Τὸ δὴ λεγόμενον*. Quelques remarques sur les expressions figées dans les chroniques mésobyzantines (σελ. 283-302). Η συγγραφέας υποστηρίζει ότι τυποποιημένες εκφράσεις που εισάγουν ρήσεις, παροιμίες, γενικά «γλωσσικά απολιθώματα», χρησιμοποιούνται από τους χρονικογράφους ως έκφραση προσωπικής άποψης, η οποία γίνεται εύκολα κατανοητή από το κοινό τους. Οι φράσεις αυτές διαμορφώνουν το προσωπικό ύφος κάθε συγγραφέα και του προσδίδουν πρωτοτυπία.

Το άρθρο του Δημήτριου Κυρίτη με τίτλο: Some Remarks About Imperial Courts of Justice in Late Byzantium (σελ. 303-325) διερευνά την οργάνωση των αυτοκρατορικών δικαστηρίων μετά το 1204 και, κυρίως, μετά το 1261. Ο Κυρίτης εξετάζει την αναδιοργάνωση των αυτοκρατορικών δικαστηρίων από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο, αναφέρεται στην προσπάθεια του Ανδρονίκου Γ΄ (το 1329) δημιουργίας ανεξάρτητου δικαστηρίου και καταλήγει στο ότι το αυτοκρατορικό δικαστήριο δεν αποτέλεσε το μοναδικό ανώτατο δικαστικό όργανο, καθώς υπήρχε το συνοδικό, ενώ συχνά οι ίδιοι

οι αυτοκράτορες κατέφευγαν σε ένα διευρυμένου τύπου δικαστήριο με αντιπροσώπευση από όλες τις τάξεις του πληθυσμού. Ο συγγραφέας συμπεραίνει ότι τα αυτοκρατορικά δικαστήρια της Παλαιολόγειας περιόδου έτειναν να μοιάσουν στα φεουδαρχικού τύπου, με διακριτές όμως διαφορές λόγω της διαφορετικής κοινωνικής δομής.

Από την εξουσία του αυτοκράτορα το άρθρο της Μαρίνας Λουκάκη με τίτλο: *Le Samedi de Lazare et les éloges annuels du Patriarche de Constantinople* (σελ. 327-346) μεταβαίνει στην εξουσία του πατριάρχη και στον τρόπο με τον οποίο η εξουσία του ενισχύεται από την εκφώνηση προς τιμήν του ετήσιων εγκωμίων, το Σάββατο του Λαζάρου. Η συγγραφέας παρατηρεί ότι τα εγκώμια για τον πατριάρχη δεν διέφεραν ως προς τη μορφολογία από εκείνα για τον αυτοκράτορα, γεγονός που την οδηγεί στην υπόθεση ότι η επιρροή της αυτοκρατορικής εξουσίας, μετά τον 12ο αιώνα, οπότε εμφανίζονται τα συγκεκριμένα εγκώμια, ήταν ιδιαίτερα ενισχυμένη στα εκκλησιαστικά ζητήματα.

Το επόμενο άρθρο με τίτλο: Τρεις διαφορετικές βυζαντινές σφραγίδες (σελ. 347-352) του Ljubomir Maksimović αναφέρεται σε τρεις σφραγίδες από τον χώρο της Βαλκανικής. Οι δύο πρώτες προέρχονται από το Ράσον και είναι δημοσιευμένες, ενώ η τρίτη που αναφέρεται σε Βυζαντινό αξιωματούχο και προέρχεται από το Μοναστήρι της ΠΓΔΜ παραμένει αδημοσίευτη.

Ο Günter Prinzing στο άρθρο του με τίτλο: *Eine Neue „Schiffsbezeichnung“ aus Spätbyzantinischer Zeit? Zur Bedeutung des Terminus ἐγγερία/engeria* (σελ. 353-357) ανατρέπει την παλαιότερη ερμηνεία του όρου *ἐγγερία* που απαντά στο Βραχύ Χρονικό αρ. 104 και αφορά στην επιστροφή του Ιωάννη Η' από τη Σύνοδο της Φερράρας - Φλωρεντίας. Σύμφωνα με αυτήν, ο όρος αναφερόταν σε ένα νέου είδους πλοίο, αλλά ο μελετητής προτείνει την ερμηνεία του όρου ως *ἀγγαρεία*, υποστηρίζοντας ότι πρόκειται για υστεροβυζαντινή ή νεοελληνική εκδοχή του παραπάνω όρου.

Ο επόμενος μελετητής, ο Maciel Salamon, στο άρθρο του με τίτλο: *The Miliareia with St Mary Nikopoios attributed to Basil II – Can they be dated?* (σελ. 359-372), διερευνά το ζήτημα χρονολόγησης των *μiliarησιών* με την εικόνα της Παρθένου Νικοποίου που αποδίδονται στη βασιλεία του Βασιλείου Β'. Ο Salamon παραθέτει όλες τις απόψεις για τη χρονολόγηση των παραπάνω νομισμάτων και καταλήγει στην υπόθεση ότι αυτά πρέπει να χρονολογηθούν κατά τα τελευταία έτη της βασιλείας του Βασιλείου Β', δηλαδή μεταξύ των ετών 1019-1025.

Το άρθρο του Irfan Shahîd με τίτλο: *Justinian and the Christianization of Palestine: The Nea Ecclesia in Jerusalem* (σελ. 373-385) διερευνά τους λόγους ανέγερσης της Νέας Εκκλησίας από τον Ιουστινιανό στα Ιεροσόλυμα. Σύμφωνα με τον μελετητή, ο αυτοκράτορας επιθυμούσε να μετατρέψει την

Ιερουσαλήμ από εβραϊκή σε χριστιανική και για το λόγο αυτό έδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στην ανέγερση του συγκεκριμένου ναού.

Από την Παλαιστίνη και τους Αγίους Τόπους του βου αιώνα το επόμενο άρθρο με τίτλο: *Le Grand Čelnik Radič* (σελ. 387-402) της Mirjana Živojinović μάς μεταφέρει στη Σερβία του 15ου αιώνα. Η συγγραφέας ερευνά τη δράση στο εκκλησιαστικό πεδίο ενός από τους πλουσιότερους ανθρώπους της εποχής του και ηγετικής φυσιογνωμίας, του μεγάλου *čelnik Radič*. Ο Radič ίδρυσε, ανακαίνισε και έκανε δωρεές σε εκκλησίες και μονές της Σερβίας και του Αγίου Όρους. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην ανακαίνιση της Μονής Κασταμονίτου (1431/1432) του Αγίου Όρους, στην οποία ο Radič πραγματοποίησε μεγάλες δωρεές και όπου αποσύρθηκε το 1435 μέχρι το θάνατό του.

Το τελευταίο άρθρο του τόμου με τίτλο: *Γυναίκα και «ανδρικά» οικονομικά προνόμια* (σελ. 403-470) και συντάκτη την Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη εξετάζει το αν και κατά πόσον οι γυναίκες μπορούσαν να είναι κάτοχοι *προνοίας* ή *οικονομίας* τον 13ο-14ο αιώνα. Το άρθρο περιλαμβάνει δύο πίνακες (σελ. 461-466), εκ των οποίων ο πρώτος αφορά στη μαρτυρία των πηγών και ο δεύτερος στην ερμηνεία αυτών των μαρτυριών. Σε έγγραφα που έχει μελετήσει η Μανιάτη-Κοκκίνη διαπίστωσε την ύπαρξη γυναικών κατόχων *προνοίας* ή *οικονομίας*, συνήθως προικιών ή αποτέλεσμα χηρείας, με προνόμια ίδια με εκείνα των ανδρών. Ωστόσο, καταλήγει η συγγραφέας, οι περιπτώσεις αυτές αποτελούν, ακόμη και τον 14ο αιώνα, απλώς εξαιρέσεις ή παρανομίες σε έναν κανόνα που ήθελε αυτά τα προνόμια αποκλειστικό δικαίωμα των ανδρών.

Ο εν λόγω τόμος αποτελεί φόρο τιμής στον αείμνηστο καθηγητή Νικόλαο Οικονομίδη. Συγκεντρώνει και παρουσιάζει, ως επί το πλείστον, πρωτότυπες μελέτες, προτείνει νέες ερμηνείες σε παραδεδεγμένες μέχρι πρόσφατα απόψεις, παρουσιάζει ανέκδοτα τεκμήρια, ερευνά εις βάθος ζητήματα πολιτικής, οικονομίας, ιδεολογίας, στρατιωτικά, θεολογικά, φιλολογικά, αρχαιολογικά, και μελετά ευρεία θεματική, καλύπτοντας το μεγαλύτερο τμήμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας τοπικά και χρονολογικά. Παρόλο που τα άρθρα του τόμου αφορούν στα ερευνητικά ενδιαφέροντα του κάθε συγγραφέα, αποτελούν μία ενότητα στο βαθμό που όλα τους συνδέονται, άμεσα ή έμμεσα, με το έργο του Νίκου Οικονομίδη εκεί ακριβώς έγκειται η πρωτοτυπία του *Κλητορίου*. Όπως ακριβώς σε ένα γεύμα οι καλεσμένοι τιμούν τον οικοδεσπότη, έτσι και ο οικοδεσπότης τιμά τους καλεσμένους του με ό,τι έχει να τους προσφέρει. Η επιτυχία του *Κλητορίου* εδράζεται στο γεγονός ότι απευθύνεται σε όλους τους ερευνητές, καθώς καλύπτει κάθε πτυχή του Βυζαντίου.

Αγγελική Παπαγεωργίου